

Peatükk 11

Naiste õigused ja LGBTQI-inimeste õigused – soolisus ja seksuaalsus inimõigustes

Mari-Liis Sepper

Sissejuhatus

„Ma ei soovi naiste võimu meeste üle, vaid et naistel oleks võim iseeneste üle.“
Mary Wollstonecraft

„Inimesed olid nii kaua väga vihased. Kui kaua on võimalik „kapis“ elada? Kuulan oma vanemate vendade ja õdede lugusid. Mina ei oleks ellu jäänud. Mind oleks tapetud. Keegi oleks mu tapnud. Ma ei oleks iial jäänud ellu selles elus, mida elasid mu vennad ja õed 1940-ndatel ja 1950-ndatel, sest ma ei suuda vait olla.“¹
Sylvia Rivera

Naiste ja LGBTQI-inimeste² sajandeid kestnud õigusteta seisundist tänapäevase inimõiguste doktriinini on olnud pikk tee. See hõlmab muu hulgas mahukat õigustekstikorpusat alates naiste diskrimineerimise kaotamise konventsioonist ja Pekingi deklaratsioonist kuni Euroopa Nõukogu soovituseni, mis käsitleb abinõusid seksuaalse ja soolise identiteedi tõttu diskrimineerimise vastu astumiseks.

Olympe de Gouges'i „*Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*“ („Naiste ja naiskodanike õiguste deklaratsioon“, 1791), Mary Wollstonecrafti „*A Vindication of the Rights of Woman*“ („Naiste õiguste õigustuseks“, 1792) ja teised teoreetilised ja õiguslikud alustekstid on sillutanud teed nüüdisaegse arusaama tekkimisele inimõigustest ning eraldi naiste õiguste ja LGBTQI-inimeste õiguste kujunemisele. Samas on paljude muutuste esilekutsujad olnud mitmete riikide naisliikumised, USA mustanahaliste kodanikuõiguste liikumine ja LGBTQI-inimeste õiguste eest seisvad liikumised.

Naistel ja LGBTQI-inimestel on olnud nüüdisaegsete inimõiguste distsipliiniga – võiks isegi öelda inimõiguste kultuuriga – ambivalentne suhe, sest ehkki eelduslikult peaksid inimõigused kaitsma ja võimestama kõiki inimesi, on ka selles eluvaldkonnas esiti naisi ja soo- ning seksuaalvähemusi tõrjutud või välistatud. Nüüdisaegsed inimõigused ei ole ka veel praegu n-ö valmis. See tähendab, et ajaloolise ebavõrdsuse ja välistamiskultuuri ületamiseks peab endiselt inimõiguste sisu laiendama või muutma, et katta pimealad, nagu lähisuhetes aset leidev soopõhine vägivald, seksuaalvägivald relvakonfliktides, trans- ja intersooliste inimeste reproduktiivõiguste rikkumine riigi poolt jne. Alates 1990-ndatest on inimõigusi kritiseeritud

¹ Intervjuust organisatsioonile Making Gay History aastal 1989. – <https://www.theguardian.com/us-news/2019/jun/23/i-have-to-go-off-activist-sylvia-rivera-on-choosing-to-riot-at-stonewall> (11.08.2021).

² Lesbidele, geidele, biseksuaalsetele, trans-, *queer*-identiteediga ja intersoolistele inimestele viidatakse peatükis lühendiga LGBTQI, välja arvatud siis, kui allika autor või uuring kasutab alternatiivset lühendit, nt LGBTI või LGBT. Euroopa Liidu Põhiõiguste Ameti (FRA) 2020. a LGBTI uuring ei hõlmanud *queer*-identiteediga inimesi ning FRA 2017. a LGBT uuring ei hõlmanud intersoolisi. Transsoolisusega seotud identiteeditähiste tõlkimise kohta vt ka Sepper, M.-L. T nagu trans. – Sirp 11.03.2016. f

ka selle pärast, et mustanahalisi, sisserännanuid, lesbisid või madalama sotsiaal-majandusliku taustaga naised ei kaitse inimõigused samavõrra tõhusalt kui lääneriikides elavaid heteroseksuaalseid valgeid keskklassi naised. See peatükk käsitlebki inimõiguste teekonda kolonialistist mehe õiguste kaitsest suverääni omavoli vastu tänapäevase naise ja LGBTQI-inimese hõlmava õiguste doktriini.

Peatükis annan ülevaate soolisuse ja seksuaalsuse kontseptsioonidest nüüdisaegse inimõiguste doktriini kontekstis. Tutvustan lühidalt nende kahe haru kujunemislugu ning avan kesksete debattide sisu: naine kui subjekt, avalik vs. erafäär, sugu kui sotsiaalne konstrukt, soosüsteem ja soobinaarsuse hülgamine, seksuaalne identiteet kui sotsiaal-kultuuriline konstrukt, interseksionaalsus, soopõhise ja naistevastase vägivalda kontseptsioonid, Istanbuli konventsioon jm. Samuti viitan peatükis rahvusvahelise õiguse võtmetekstidele ja kohtupraktikale, mis kujutavad endast naiste ja LGBTQI-inimeste õiguste arengu tähelepanuväärseid verstaposte.

Peatükis ei käsitleta naiste seksuaal- ja reproduktiivõiguste temaatikat, v.a trans- ja intersooliste inimeste kontekstis, samuti ei puudutata sügavuti soolise vägivalda teemat. Peatükis ei vaadelda detailselt Euroopa Liidu (EL) soolise võrdõiguslikkuse temaatikat käsitlevat õigustikku³, mis on Eestis kehtiva inimõiguste tekstikorpuse osa. Siiski leidub siin viiteid EL-i kontekstile, kus naistel on teatud poliitikavaldkondades detailsemalt sisustatud õigused (sealhulgas tõhus kaitse diskrimineerimise eest) kui rahvusvahelises õiguses.

Võttis kaua aega, enne kui naiste süsteemse allutatuse ja soolise ebavõrdsuse teemad jõudsid nüüdisaegsetesse rahvusvahelistesse inimõigusi käsitlevatesse lepetesse. Naiste õiguste ajalugu ulatub tagasi vähemalt 18. sajandisse, mil Mary Wollstonecraft üllitas raamatu „Naiste õiguste õigustuseks“⁴ (1792) ja Olympe de Gouges koostas vastukaaluks Prantsuse revolutsiooni aegsele meestekesksel õiguste deklaratsioonile naise ja naissoost kodaniku õiguste deklaratsiooni.⁵ Erinevalt Olympe de Gouges'ist ei võtnud Wollstonecraft sihikule mitte poliitilisi või kodanikuõigusi, vaid sotsiaalsed ja haridusega seotud õigused, sealhulgas sotsialiseerimisprotsessi⁶. See lähenemine mõjub inimõiguste kontekstis värskena ka 21. sajandil.

Valgustusajastu naissoost mõttehiiglaste püüdlustest hoolimata tuli esimest rahvusvahelist naiste õiguste lepet oodata 1970-ndateni. Ometi hõiguti veel 1993. aastal Viini üleilmsel inimõiguste konverentsil naisliikumise poolt kuulsaks hüüdlause „Naiste õigused on inimõigused!“, sest inimõiguste doktriin ei olnud leevendanud naiste olukorda, kes kannatasid endiselt piinamise, seksuaalse ahistamise ja ärakasutamise, abiellu sundimise ja tahtevastase steriliseerimise all.

³ Kõige põhjalikum eestikeelne soolise võrdõiguslikkuse valdkonna õiguslik ülevaade on ilmunud 2010. aastal: soolise võrdõiguslikkuse seadus. Kommenteeritud väljaanne (Albi, K., Laidvee, J., Papp, Ü. M., Sepper, M.-L.).

⁴ Raili Marling on raamatust tõlkinud valiku lõike, mis on ilmunud ajakirjas Ariadne Lõng (2016/1/2) ja Feministeeriumi kodulehel – <https://feministeerium.ee/naise-õiguste-õigustus/> (11.08.2021).

⁵ De Gouges, O. Naiste õigused. – Ariadne Lõng 2016/1/2. – <https://enut.ee/files/ariadne-2016.pdf>; Hunt Botting, E., Wollstonecraft, Mill, and Woman's Human Right. New Haven: Yale University Press 2016.

⁶ Marling, R. Naiste õigused valgustusajastu ühiskondlikus debatis. 2021. – <https://feministeerium.ee/naiste-õigused-valgustusajastu-uhiskondlikus-debatis> (11.08.2021).

Viini konverents on saanud kuulsaks just selle poolest, et pärast seda pääsesid ka naised inimõiguste kontekstis pildile.⁷ Irooniaga on öeldud, et 1993. aastal said ka naistest inimesed.⁸ Viini deklaratsioonis ja tegevuskavas jõuti naiste õiguste küsimuses esmakordselt üleilmse poliitilise konsensuseni (seni oli selles küsimuses olnud regiooniti suuri erimeelsusi). Deklaratsioonis märgiti, et naiste inimõigusi tuleb edendada, ning tegevuskavas loetleti konkreetseid soovitusi, kuidas saavutada naiste ja meeste võrdõiguslikkus.⁹ Viini konverentsil aset leidnud muutus oli naisõiguslaste võit, mis sai võimalikuks tänu sellele, et konverentsil oli arvukalt naisliikumise aktiviste ning nende koostöö oli edukas – naisi peeti sel aastal konverentsi kõige edukamaks valitsusväliste organisatsioonide koalitsiooniks.¹⁰

Enne Viini konverentsi oli 40 aasta jooksul koostatud diplomaatilistel konverentsidel terve hulk konventsioone, mida peetakse tänini nüüdisaegsete inimõiguste keskseks tekstikorpuseks. Kas saab siis väita, et naine ei olnud selle ajani inimõigusi käsitlevate lepingute subjekt? Ehkki on autoreid, kes selle üle polemiseerivad¹¹, päris nii see ei olnud. Nüüdisajal kehtiva inimõiguste doktriini esimesed ja siiani olulisemad lepped, mis pärinevad 1940. aastatest, räägivad mehest või inimesest, ning üldjuhul soogruppide ühiskondlikust ebavõrdsusest tulenevaid inimõiguste küsimusi ei käsitle.¹² Sugude teema oli arutusel küll juba Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) harta ja inimõiguste ülddeklaratsiooni – nüüdisaegsete inimõiguste esimeste alusdokumentide – sõnastamisel. Harta ja deklaratsiooni koostamisel sattus kriitika alla inimõiguste universaalsust ja üldkehtivust väljendama pidanud *igameheõigus (all men)* – teiste hulgas kritiseeris seda Venemaa delegaat –, sest meeste kaudu naiste hõlmamine viitavat meeste ajaloolisele ülemvõimule naiste üle.¹³ Deklaratsiooni jäeti vaidluste tulemusel *all human beings*, mis artiklis 1 on tõlgitud eesti keelde soo põhjal eristamata sõnade abil „kõik inimesed sünnivad vabadena“ ja ülejäänud tekstis *igaihe õigused*. Nii ÜRO harta kui ka inimõiguste ülddeklaratsiooni preambulis on siiski selgelt sedastatud, et ühinenud rahvad kinnitavad usku naiste ja meeste võrdsesse õigustesse. Kirjandusest on ka teada, tänu kellele lisati sõna *naised* preambulisse.¹⁴

Igaiheõigus on sootuium väljend ning ka esimesed inimõiguslepped ei pidanud üldjuhul sõnaselgelt silmas ühiskonnas valitsevat soolist ebavõrdsust. Kuidas on üldse inimõiguste mõistestikku imunud soo, soolise ebavõrdsuse ja soolisuse retoorika ning kuidas neid sõnu mõista?

⁷ Sullivan, D. J. Women's Human Rights and the 1993 World Conference on Human Rights, – American Journal of International Law 1994/88 (1), lk 152–167.

⁸ When Women Became Human: 25th Anniversary of Vienna Conference. Women's Human Rights Education Institute 2018. – <http://learnwhr.org/when-women-became-human/> (11.08.2021).

⁹ Sullivan, D. J. Women's Human Rights and the 1993 World Conference on Human Rights.

¹⁰ Friedman, J. E. Gendering the Agenda: The Impact of the Transnational Women's Rights Movement at the UN Conferences of the 1990s – Women's Studies International Forum 2003/26 (4), lk 313–31.

¹¹ MacKinnon, C. A. Are Women Human?: And Other International Dialogues. Harvard University Press 2007.

¹² Erandiks on diskrimineerimist keelavad klauslid, millega soovitakse tagada, et lepe kehtiks ühtemoodi kõigile, hoolimata inimese soost, rassist, rahvusest jms. Näiteks inimõiguste ülddeklaratsiooni art 2 kuulutab, et deklaratsioonis loetletud õigused kehtivad kõigile inimestele nende soost sõltumata. Deklaratsioon on oma aja dokument ning kasutab originaalkeeles sõna *sex* (bioloogiline sugu) *gender* (sotsiaalkultuuriline sugu, mis on asendanud täielikult bioloogilise lähenemise soole) asemel ning ei too eraldi välja seksuaalse ega soolise identiteedi küsimust.

¹³ Van Leeuwen, F. Women's rights are human rights!. Women's Human Rights, Hellum, A., Aasen, H. S. (toim). Cambridge: Cambridge University Press 2013, lk 242–267.

¹⁴ Adami, R., Plesch, D. (toim). Women and the UN: a new history of women's international human rights. Milton Park, Abingdon, Oxon, New York, NY: Routledge 2021.

Sotsiaalteadustes on laialdaselt kasutusel ingliskeelne mõiste *gender*, mis viitab soo sotsiaal-kultuurilistele karakteristikatele, samuti sellele, et naiste, meeste, mittebinaarsete ja teiste alternatiivsete sooidentiteediga inimeste käitumismustrid ja rolliootused on määratud sotsiaalsete ja kultuuriliste normidega. Juba ammu on tänu soouuringutele loobunud soo mõiste avamisest bioloogilis-anatoomiliste kirjelduste (*sex*) kaudu. Ingliskeelsele mõistele *gender* ehk sotsiaalne sugu on legaaldefiniitsioon antud ka naistevastase vägivalla ja perevägivalla ennetamise ja tõkestamise konventsioonis¹⁵ (tuntud ka Instanbuli konventsioonina, art 3), mis on inimõiguste lepingute tekstikorpust vaadates harukordne – näiteks isegi ÜRO naiste diskrimineerimise likvideerimise komitee (vt pikemalt järgmises jaotuses) kasutas oma 28. üldsoovituse andmiseni konventsiooni algteksti eeskujul mõistet *sex* ehk *sugu* bioloogilises tähenduses.

Siinses peatükis kasutatakse sõna *sugu* just nüüdisaegse sotsiaalteaduste käsitluse järgi, mille kohaselt on sugu sotsiaalne konstruktsioon. Ka minevikus suurt tähendust omanud bioloogilised karakteristikud on sotsiaalselt ja kultuuriliselt tähendustega sisustatud, seega ei saa neid käsitada kui antust või teadmist, mis seisab kõrgemal mõnest muust epistemoloogiast.

Sooline ebavõrdsus viitab soogruppide vahelisele sotsiaal-majanduslikule ebavõrdsusele, eelkõige viitab see kahe suurima sotsiaalse grupi – naiste ja meeste – ühiskondliku positsiooni, võimaluste ja õiguste erinevusele. Soolist ebavõrdsust, mida saab tuvastada eelkõige sotsioloogiliste uurimismeetoditega, tuleb eristada diskrimineerimisest soo tõttu, mis leiab üldjuhul aset konkreetses õigussuhtes ning mille tuvastab vastav võrdõigusorgan või kohus.

Inimõiguste lepped sisaldasid kaua aega sätteid, mis keelasid diskrimineerimise ehk konventsiooni sätteid pidi kohaldama kõigile ühtviisi, ilma et inimestel tehtaks vahet nende soo järgi. Alles ÜRO konventsioonis naiste diskrimineerimise kõigi vormide likvideerimise kohta (CEDAW) ja puuetega inimeste õiguste konventsioonis (PIK) võeti tähelepanu alla ka sooline ebavõrdsus kui ajalooliselt väljakujunenud ebasoovitav olukord, mida saab ja tulebki õigusaktidega muuta.

1. Naiste õiguste konventsioon

CEDAW¹⁶ vastuvõtmine 1979. aastal ja riikidele ratifitseerimiseks avamine oli suur sündmus. CEDAW sündis äratundmisest, et sootuum lähenemine inimõigustele lepete tekstides – ehkki need sisaldasid soolise diskrimineerimise keeldu – ei ole piisav, et edendada soolist võrdsust¹⁷. CEDAW preambulis väljendataksegi muret, et vaatamata inimõiguste lepetele „esineb endiselt naiste märkimisväärset diskrimineerimist“ ehk teisisõnu, formaalsest võrdõiguslikkusest (võrdsed õigused seadustes) ei ole saanud võrdsust tegelikkuses.

CEDAW-d on peetud ka diskrimineerimiskeelu uuesti sisustamiseks naiste perspektiivist vaadatuna.¹⁸ Konventsiooni preambul toob muude teemade, nagu rassism, apartheid ja kolonialism kui õiguste realiseerumise takistused, kõrval välja, et just vaesus on üks põhjusi, miks naistel puudub juurdepääs eluks vajalikele ressurssidele ja paljudele õigustele.

¹⁵ Naistevastase vägivalla ja perevägivalla ennetamise ja tõkestamise Euroopa Nõukogu konventsioon. – RT II, 26.09.2017, 2.

¹⁶ Konventsioon naiste diskrimineerimise kõigi vormide likvideerimise kohta. – RT II 1995, 5, 31.

¹⁷ Hellum, A., Aasen, H. S. Women's human rights: CEDAW in international, regional, and national law, Studies on human rights conventions. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press 2013.

¹⁸ Cook, R. J. (toim). Human rights of women: national and international perspectives, Pennsylvania studies in human rights. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1994.

Preambulit on peetud tähelepanuväärseks selle tõttu, et see seob poliitilised ja sotsiaalsed ehk esimese ja teise generatsiooni õigused ning läheneb naiste õigustele holistlikult.

Ehkki CEDAW oli murranguline lepe, kaasnes selle ratifitseerimisega paljude valitsuste poolt reservatsioonide tegemine. Selle teemaga on pidanud tegelema ka konventsiooni järelevalveorgan, ÜRO naiste diskrimineerimise likvideerimise komitee. See komitee vaatab läbi osalisriikide perioodiliselt esitatud aruanded konventsiooni järgimise kohta ning annab soovitusi leppe rakendamiseks. Riikides, kes on ühinenud ka konventsiooni lisaprotokolliga, saavad inimesed ja ühendused esitada komiteele individuaalkaebusi. Eesti ei ole lisaprotokolliga ühinenud, ehkki vabatahtlused on selle kohta soovi avaldanud. Lisaprotokollit ratifitseerimist on Eestile soovitatud rahvusvahelisel tasandil mitmel korral, viimati tegi seda ÜRO Inimõiguste Nõukogu 2021. aasta perioodilise ülevaate raames.¹⁹

Nüüdseks 40 aastat tegutsenud ÜRO naiste diskrimineerimise likvideerimise komitee on muutnud oma töömeetodeid ja suhtleb algusaegadega võrreldes rohkem kodanikuühiskonna esindajatega ning võtab peale valitsuste kuulda ka aruandva riigi aktivistide hinnanguid naiste õiguste olukorrale riigis.²⁰ Ka Eestis on naisorganisatsioonid esitanud komiteele variraportid²¹, mis toovad välja puudujäägid, mida valitsus ei pruugi raportis puudutada. Komitee on oma üldsoovitustega arendanud edasi konventsioonis väljendatud õigusi ja põhimõtteid. Näiteks 1990. aastal võttis komitee vastu üldsoovituse nr 14, millega kutsuti osalisriike üles kaotama naiste suguelundite moonutamine. 1991. aastal soovitas (üldsoovituse nr 17) komitee riikidel hakata mõõtma naiste tasustamata kodutööde hulka ning arvestama seda sisemajanduse kogutoodangu arvutamisel. 1992. aastal tunnustati üldsoovituses nr 19 soopõhine vägivald naistevastaseks diskrimineerimiseks. 1997. aasta üldsoovituses nr 23 tehti detailsed ettepanekud, kuidas tagada naistele meestega võrdne osalemine poliitikas ja avalikus elus jne. Soovitused on aidanud hoida konventsiooni päevakajalisena ning sisustada õigused nüüdisaja ühiskondade vajadusi arvestades.

Üleilmsete inimõiguste konverentside kõrval on peetud maailma naiste konverentse, millest tähelepanuväärsem on olnud 1995. aastal Pekingis peetud neljas konverents, kus ÜRO 189 liikmesriiki võtsid vastu Pekingi deklaratsiooni²² ja tegevuskava²³. Tegevuskava loetleb 12 valdkonda, milles riigid peavad rakendama abinõusid, et tagada sooline võrdsus ja võrdsed võimalused naistele ja meestele. Euroopa Liidus (EL) kasutatakse tegevuskava, et jälgida riikide edenemist soolise võrdsuse küsimuses. Euroopa Soolise Võrdõiguslikkuse Instituut (EIGE) koostab EL-i eesistujariigile perioodiliselt ülevaateid, kuidas edeneb riikides tegevuskava ellurakendamine.²⁴ Eesistujariigi ettepanekul lepatakse kokku ka vastavasisulisel Euroopa Liidu nõukogu järeldused.²⁵ Järelduste lisandväärtus on detailsem kokkuvõte sellest, kuidas peaks teatud valdkonnas soolist võrdsust edendama, samuti lepatakse kokku uuendatud või uued mõõdikud.

¹⁹ Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Estonia. – <https://undocs.org/en/A/HRC/48/7> (01.10.2021).

²⁰ Byrnes, A. The Committee on the Elimination of Discrimination Against Women. The United Nations and Human Rights A Critical Appraisal. Oxford University Press 2019.

²¹ ENÜ raportid aastal 2007. – <http://www.enu.ee/enu.php?keel=1&id=242> 2016: <http://www.enu.ee/enu.php?keel=1&id=635> (12.08.2021).

²² Pekingi deklaratsioon. – <http://www.enu.ee/enu.php?keel=1&id=147> (17.10.2021).

²³ Report of the International Conference on Population and Development: Cairo, 5–13 September 1994. United Nations (toim). New York: United Nations 1995.

²⁴ Euroopa Soolise Võrdõiguslikkuse Instituudi ülevaade. – <https://eige.europa.eu/beijing-platform-for-action> (11.06.2021).

²⁵ Euroopa Liidu Nõukogu järeldused Eesti eesistumise ajast aastal 2017. – <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15468-2017-INIT/et/pdf>.

Pekingi tegevuskava on detailne ülevaade soolisest ebavõrdsusest ja probleemidest, mida 12 eluvaldkonnas ette tuleb. Näiteks tervise peatükis viidatakse riikide kohustusele tagada naistele seksuaal- ja reproduktiivtervisega seotud õigused ning valikuvabadus oma seksuaalsusse puutuvalt. Riigid võtsid tegevuskava allkirjastamisel endale kohustuse lõimida sootundlik lähenemine tervishoiusüsteemi, sealhulgas HIV-iga võitlemisel. Poliitika ja võimu peatükis pakutakse ühe abinõuna välja näiteks kvoodid ehk soolise võrdõiguslikkuse erimeetmed, et saavutada kiiremini naiste ja meeste võrdne osalus otsustuskogudes.

Naiste õiguste kohta leiab sätteid ka ÜRO teistest temaatilistest konventsioonidest, mille põhitähelepanu on mõnel teisel sotsiaalsel grupil. ÜRO puuetega inimeste õiguste konventsioonis²⁶ (PIK), mille ka Eesti on ratifitseerinud²⁷, juhitakse tähelepanu sellele, et puuetega naised ja tüdrukud seisavad elus silmitsi ristuvate ebavõrdsuse kogemustega ja erinevate diskrimineerimisvormidega (art 6).

Rassilise diskrimineerimise kõigi vormide kõrvaldamise rahvusvahelise konventsiooni²⁸ rakendamise üle järelevalvet tegev komitee on oma üldsoovituses nr 25 rõhutanud, et naised ja mehed võivad rassilist diskrimineerimist kogeda erinevalt ning teatud ebavõrdse kohtlemise vormid on suunatud just naiste vastu.²⁹ Need sedastused annavad tunnistust interseksionaalsest käsitusest, mille autoriks peetakse USA õigusteadlast Kimberlé Crenshaw'd, kes uuris soo ja rassi koostoimet mustanahaliste naiste diskrimineerimise kogemuste põhjal.³⁰

Interseksionaalsuse kui meetodi või uurijapositioni sisu on aja jooksul avardunud ning üha enam peetakse selleks uurimisviisi, mis vaatleb ristuvaid ebavõrdsuse kogemusi. Soo või soolise identiteediga ristuvad inimese teised identiteedi tahud, nagu rass, rahvus, seksuaalne identiteet või puue. Seetõttu on inimese ebavõrdsuse kogemused erinevad, kusjuures iga kord ei ole võimalik öelda, milline identiteedi tahk konkreetsel juhul ebavõrdsust või mitmest diskrimineerimist põhjustab.³¹

Interseksionaalne meetod on soouuringutes ja laiemalt sotsiaalteadustes levinud uurija positsioon ja lähenemisviis uuritavale.³² Õiguspraktikas on see kaasa toonud arutelu, kas diskrimineerimise keeld peaks olema kehtestatud selliselt, et saaks võtta arvesse ristuvaid ebavõrdsuse kogemusi, võimaldades seaduse kohaldajal tuvastada ebavõrdse kohtlemise põhjusena mitut diskrimineerimistunnust (nt sugu ja rass).³³ Mitmes Euroopa riigis on see ka

²⁶ ÜRO puuetega inimeste õiguste konventsioon. – RT II, 04.04.2012, 6.

²⁷ Vabaihenduste poolt ÜRO Inimõiguste Nõukogule kolmanda üldise korralise ülevaatus (UPR) raames 2021. a esitatud raport toob välja, et Eestis puuduvad õigusaktid või riiklik poliitika, mis oleks suunatud puudega naiste probleemidega tegelemisele ja nende olukorra kohta ei ole tehtud uuringuid. – <https://humanrights.ee/app/uploads/2020/12/UPR-EST-uus.pdf> (01.10.2021).

²⁸ Rassilise diskrimineerimise kõigi vormide kõrvaldamise rahvusvaheline konventsioon. – RT II 2010, 8, 0.

²⁹ General Recommendation No. 25: Gender related dimensions of racial discrimination. 20/03/2000. – http://peacewomen.org/sites/default/files/ohchr_generalrec25_march2000_0.pdf.

³⁰ Crenshaw, K. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Anti-discrimination Doctrine, Feminist Theory, and Anti-racist Policies. University of Chicago Legal Forum 1989.

³¹ Albi, A., Sepper, M.-L. Mitmene diskrimineerimine – mõistest õigusliku raamistiku ja õiguskaitse küsimusteni. Teel tasakaalustatud ühiskonda II. Naised ja mehed Eestis. Sotsiaalministeerium 2010. – https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/Ministeerium_kontaktid/Valjaanded/teel_tasak_yhiskonda_ii_eesti.pdf.

³² Lykke, N. *et al.* (toim). Writing academic texts differently: intersectional feminist methodologies and the playful art of writing. Routledge Advances in Feminist Studies and Intersectionality 16. New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group 2014.

³³ Atrey, S. Introduction. Intersectionality from Equality to Human Rights. Intersectionality and Human Rights Law. Hart Publishing 2020.

võimalik.³⁴ Eesti keeles on interseksionaalsuse ajaloost ja teoreetilistest aruteludest kirjutanud pikemalt Redi Koobak.³⁵

2. Sooline võrdsus kui läbiv teema ehk soolõime inimõigustes

Peale riikidevaheliste lepete mõjutavad üleilmset inimõiguste kultuuri ka strateegilised dokumendid, mille mõju valitsustele ja avalikule debatile võib olla kohati suuremgi kui õiguslikult siduval konventsioonil. ÜRO strateegiale „Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development“ (Muutes meie maailma: säästva arengu kava 2030) lisandusid säästva arengu eesmärgid (*sustainable development goals* – SDG), nende hulgas ka soolise võrdsuse eesmärgid.

Valdkondlike eesmärkide seas on soolist võrdsust puudutavad indikaatorid. Näiteks pööratakse tervisevaldkonnas tähelepanu juurdepääsule seksuaal- ja reproduktiivtervise teenustele, emade suremusele, sündidele, mille juures on väljaõppinud meditsiinitöötaja, HIV-iga nakatumise statistikale soo lõikes, pereplaneerimise nüüdisaegsetele vahenditele jms naiste õigustesse puutuvale.³⁶ Säästva arengu eesmärk nr 5 (SDG5) on aga suunatud soolise võrdõiguslikkuse saavutamisele, naiste mõjuvõimu suurendamisele ning naiste- ja tüdrukutevastase vägivalla kaotamisele.³⁷ Sooline võrdsus on säästva arengu strateegias ka nn läbiv teema, st kõigi eesmärkide kontekstis tuleb pöörata tähelepanu naiste ja meeste võrdsusele.

Rahvusvaheliste strateegiate kõrval on ÜRO struktuuris paljudel institutsioonidel organisatsiooni tasandi strateegiad, mille eesmärk on loimida soolise võrdsuse põhimõtte kogu organisatsiooni tegevusse. See peab tagama selle, et institutsiooni tegevus aitab kaasa soolise võrdsuse saavutamisele. Näiteks Maailma Terviseorganisatsiooni (WHO) eesmärk on loimida soo aspekt, inimõigused ja võrdõiguslikkuse põhimõtte organisatsiooni igat liiki tegevusse, et võidelda tervisehäda ja ebavõrdsusega. Organisatsiooni programmid ja poliitikadokumendid peaksid sisaldama sootundlikke sekkumisi kõigi strateegiliste eesmärkide osas.³⁸ Sarnaselt Euroopa Liidu struktuuridega on seega ka ÜRO süsteemis tavaks pidada soolist võrdõiguslikkust n-ö läbivaks teemaks ning rakendada soolõimet³⁹ (*gender mainstreaming*). Hilary Charlesworth kirjutab juba nullinate alguses, et soolõimest on saanud rahvusvahelistes organisatsioonides omamoodi mantra, mille tulemuslikkust tuleb vaagida kriitiliselt, et naised loimimise voolus (*mainstream*) ei upuks.⁴⁰

³⁴ Crowley, N. *Innovating at the Intersections. Equality Bodies Tackling Intersectional Discrimination*. EQUINET 2016. – https://equineteurope.org/wp-content/uploads/2018/01/equinet_perspective_2016_-_intersectionality_final_web.pdf.

³⁵ Koobak, R. *Interseksionaalsusest ehk lugusid feministliku mõtte rändamisest*. – *Ariadne* Lõng 2008/1/2. – <https://enut.ee/ariadne-long-2008/>.

³⁶ Manandhar, M. *et al.* Gender, health and the 2030 agenda for sustainable development. – *Bulletin of the World Health Organization* 2018/96 (9), lk 644–653.

³⁷ Säästva arengu eesmärgid. – <https://riigikantselei.ee/valitsuse-too-planeerimine-ja-korraldamine/valitsuse-too-toetamine/saastev-areng> (17.10.2021).

³⁸ WHO, 2020. – <https://www.who.int/activities/advancing-gender-equity-and-human-rights-through-programmes-and-policies>.

³⁹ Soolõime eesmärk on kindlustada, et kõikide poliitikameetmete või tegevuste kavandamisel ja elluviimisel peetakse silmas soolist võrdõiguslikkust. Vt võrdõigusvoliniku kantselei soolõime käsiraamat: <https://kompetentsikeskus.sm.ee/wp-content/uploads/2018/01/Sooloime-kasiraamat.pdf> (30.11.2021).

⁴⁰ Charlesworth, H. *Not Waving but Drowning: Gender Mainstreaming and Human Rights in the United Nations* – *Harvard Human Rights Journal* 2005/18.

Euroopa peamise riikidevahelise inimõiguste organisatsiooni Euroopa Nõukogu töö hõlmab ka soolise võrdõiguslikkuse edendamist ja kitsamalt soolõimet⁴¹ ning Euroopa tasandil sel teemal standardite loomist.⁴²

Eesti õigusesse on soolõime kohustus tulnud nii rahvusvahelistest lepetest kui ka EL-i õigusest.⁴³ Soolise võrdõiguslikkuse seadus paneb poliitikakujundajatele kohustuse pidada soolist võrdsust silmas kõigi taseme poliitikadokumentide ja strateegiatega koostamisel ja rakendamisel.

3. Istanbuli konventsioon

Euroopa olulisim, aga ka suuri vaidlusi ja vastuseisu tekitanud naiste õiguste lepe on naistevastase vägivalda ja perevägivalda ennetamise ja tõkestamise Euroopa Nõukogu konventsioon⁴⁴, lühidalt Istanbuli konventsioon. See on maailmas kolmas regionaalne lepe, mis loob rahvusvahelise õigusraamistiku, mis võimaldab käsitada naistevastast vägivalda kui naiste inimõiguste rikkumist ja diskrimineerimise liiki.⁴⁵ Eeldatakse, et konventsiooniga liitunud riigid kriminaliseerivad füüsilise, seksuaalse ja vaimse vägivalda, ahistava jälitamise (*stalking*), seksuaalse ahistamise, naiste suguelundite moonutamise, tahtevastase abielu, aborti ja steriliseerimise.

Istanbuli leppe teeb eriliseks nõue, et riigid peavad naistevastast vägivalda ka ennetama, mitte üksnes sellele reageerima. Riikidel tuleb pingutada, et hoida ära konventsioonis nimetatud vägivallateod, mida võivad toime panna füüsilised või juriidilised isikud (konventsiooni art 12). Kuna naistevastase vägivalda põhjuseid nähakse sooga seotud eelarvamustes ja traditsioonides (sealhulgas soostereotüüpides), tuleb riikidel need välja juurida (art 12).

Vaidlusi ja vastuseisu äärmusparempoolsetelt soolise võrdsuse vastastelt (*anti-gender*) gruppidele tekitas Istanbuli konventsiooni koostamisel sotsiaalse soo (*gender*) mõiste defineerimine leppe tekstis. Konventsiooni kohaselt on sugu sotsiaalselt konstrueeritud mõiste ning selle järgi tehakse naistel ja meestel vahet vastavalt ühiskonnas ettekirjutatud rollidele, käitumisele, tegevusele ja omadustele.

Konventsioonil on oma järelevalveorganid: naistevastase vägivalda ja perevägivalda vastu võitlemise eksperdirühm GREVIO (Group of Experts on Action Against Violence Against Women and Domestic Violence) ning osalisriikide komitee. Eksperdirühm vaatab läbi riikide aruandeid konventsiooni kohaldamise kohta ning osalisriikide komitee annab soovitusi, kuidas eksperdirühma seisukohti rakendada. Eesti on esitanud oma esimese aruande selle kohta, kuidas riigis Istanbuli konventsiooni rakendatakse.⁴⁶

⁴¹ Euroopa Nõukogu ülevaade soolõime rakendamisest: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-mainstreaming>.

⁴² Euroopa Nõukogu ülevaade soolise võrdõiguslikkuse kui ühe oma tegevusvaldkonna kohta vt täpsemalt: <https://www.coe.int/en/web/genderequality>; ülevaade Euroopa Nõukogu normide ja mehhanismide kohta: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/standards-and-mechanisms>.

⁴³ Vt soolise võrdõiguslikkuse seaduse seletuskiri, eriti selgitusi seaduse § 11 kohta. – <https://www.riigikogu.ee/tegevus/eelnoud/eelnou/4374c4d5-c4c9-3eb5-b4c5-dd9051075827/Soolise%20v%C3%B5rd%C3%B5iguslikkuse%20edendamise%20seadus> (17.10.2021).

⁴⁴ Naistevastase vägivalda ja perevägivalda ennetamise ja tõkestamise Euroopa Nõukogu konventsioon. – RT II, 26.09.2017, 2.

⁴⁵ Euroopa Nõukogu koostatud lühiülevaade Istanbuli konventsioonist: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168046e60a> (28.06.2021).

⁴⁶ First report by Estonia on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, 2021:

Euroopa Liit kirjutas Istanbuli konventsioonile alla 2017. aastal. Liidu tasemel kestavad läbirääkimised selle üle, kas liit peaks konventsiooni ratifitseerima, ja kirjanduses arutletakse, miks EL-i ühinemine leppega on vajalik.⁴⁷

4. Naiste õigused Eestis

Nüüdisaegsed inimõigused on mõjutanud Eesti naiste õigusi eelkõige 1990-ndatest alates, mil lühikese aja jooksul ratifitseeriti suur hulk rahvusvahelisi inimõiguste lepinguid, sealhulgas CEDAW. Samuti oli murranguline aeg nullindate algus, mil vahetult enne liitumist Euroopa Liiduga valmistati ette soolise võrdõiguslikkuse seadus ja peeti selle üle kohati ka tuliseid debatte. Eestis tegutses aga naisliikumine juba enne teist maailmasõda, mis tähendab, et naiste õiguste ajalugu ulatub siinmail tagasi kaugemasse minevikku kui 1990-ndad.

Teise maailmasõja eelses vabas Eestis arutati avalikus debatis näiteks seaduseelnõude üle, mis kitsendasid naiste õigusi. 1917. aastal tuli Eestis kokku esimene naiste kongress, mille avakõnes nõudis Marie Reisik naistele meestega võrdseid õigusi. Hiljem võttis Reisik Riigikogu neljandas koosseisus häälkalt sõna seaduse vastu, mis lubas töölt vallandada ühe abikaasast, kui mõlemad olid ametis avalikus teenistuses. 1929. aasta majanduskriisi oludes pidi see seadus leevendama tööpuudust. Seadus võeti vastu feministide vastuseisust hoolimata, see tõi kaasa abielulahutuste kasvu ning ka selle, et naisi vallandati peale avaliku teenistuse ka eraettevõtetest, ehkki õiguslikku põhjendust selleks ei olnud.⁴⁸

Teisalt said Eesti naised ilma suurema poliitilise võitluseta nii valimisõiguse (1917) kui ka õiguse otsustada oma keha üle ehk teha aborti (1955). Enne teist maailmasõda ei olnud aga Eestis naine täieõiguslik subjekt, sest näiteks abielludes pandi naine sisuliselt mehe eestkoste alla, kes valitses ka naise enne abiellumist omandatud kinnisvara.⁴⁹ Naistele oli piiratud juurdepääs teatud ametitesse, muu hulgas ei lubanud seadus naistel saada kohtunikuks. Ka Nõukogude okupatsiooni ajal ei lubatud naisi kõigisse ametitesse. Taastatud Eesti vabariigis kehtis naistele keelatud raskete ja tervist kahjustavate ametite nimekiri kui õigusakt, mis oli EL-i õigusega vastuolus ning mille kehtetuks tunnistamiseni jõuti alles nullindatel.⁵⁰ Näiteks saatis valitsus veel 2002. aastal ÜRO naiste diskrimineerimise likvideerimise komiteele aruande, milles oli öeldud, et naistele keelatud tööde nimekirja tuleb korrigeerida.

Eesti naiste õigusi, eriti Eesti kohtutes kaitstavaid õigusi on olulisel määral mõjutanud Euroopa Liidu võrdõigusnormid ning Istanbuli konventsioon.⁵¹ EL-iga liitumine tõi Eesti õiguskorda detailselt sisustatud soolise diskrimineerimise keelu.⁵² Keelu ulatus on Eestis aga

<https://rm.coe.int/greivio-inf-2021-3-state-report-estonia/1680a24cd4> (01.10.2021).

⁴⁷ De Vido, S. The ratification of the Council of Europe Istanbul Convention by the EU : a step forward in the protection of women from violence in the European legal system. – European Journal of Legal Studies 2017/9 (2).

⁴⁸ Marling, R., Sepper, M.-L. Eesti naise roll rahvuslikus narratiivis. – Sirp 23.02.2018. – <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/estni-naise-roll-rahvuslikus-narratiivis/>.

⁴⁹ Mäelo, H. Eesti naine läbi aegade. Tallinn: Varrak 1999.

⁵⁰ Töölepingu seaduse jõustumisega 2009. aastal kadus koos vastava volitusnormiga ka nn naistele keelatud tööde määrus ise.

⁵¹ Loe lähemalt käesoleva raamatust: Voolma, H. Naistevastane vägivald.

⁵² Albi, K. *et al.* Soolise võrdõiguslikkuse seadus. Kommenteeritud väljaanne. Sotsiaalministeerium, kirjastus Juura 2010. – https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/eesmargid_ja_tegevused/Sooline_vordoiguslikkus/soolise_vordoiguslikkuse_seadus_kommenteeritud_va_ljaanne.pdf.

CEDAW mõjutusel laiem, st kehtib kõigis eluvaldkondades, v.a pere- ja eraelu kohta.⁵³ Sugude võrdsuse regulatsioon ei ole aga kaasa toonud ulatuslikku oma õiguste eest seismist kohtutes. Osalt selle tõttu on Eesti Inimõiguste Keskus⁵⁴ ja soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise volinik (aastatel 2013–2016)⁵⁵ hagelema strateegiliselt, et olulistest inimõigusküsimustes (sealhulgas diskrimineerimise asjades) tekiks kohtupraktikat ja seaduste tõlgendusi.

Eesti naiste õiguste teema eest on avalikus sektoris seisnud eelkõige Sotsiaalministeeriumi soolise võrdõiguslikkuse osakond⁵⁶ (nüüdseks võrdsuspoliitikate osakond), kelle ülesanne on muu hulgas CEDAW rakendamise aruandlus, soolise võrdõiguslikkuse valdkonnas poliitikakujundamine ning uuringute tellimine. Soolise võrdõiguslikkuse osakonna eestvedamisel võeti 2004. aastal vastu soolise võrdõiguslikkuse seadus, mis on seni tähtsaim soolise diskrimineerimise keeldu sisustav ja ebavõrdse kohtlemise ohvrite õiguskaitset reguleeriv akt Eestis. Seadusega võeti Eesti õiguskorda üle kõik olulisemad Euroopa Liidu soolise võrdõiguslikkuse normid.⁵⁷

Märgiline oli soolise võrdõiguslikkuse voliniku (nüüdseks soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise volinik) institutsiooni loomine aastal 2005.⁵⁸ Volinik aitab tuua soolise ebavõrdsuse küsimused avalikku debatti ning pakub inimestele hõlpsalt ligipääsetavat õigusnõu ja eksperdiarvamust diskrimineerimise kohta.

Eesti riigi välissuhtluses ja -koostöös on nii naiste ja tüdrukute inimõigused kui ka LGBTI-inimeste õigused prioriteetide seas.⁵⁹ Eesti osaleb ÜRO Julgeolekunõukogu resolutsiooni 1325 „Naised, rahu ja julgeolek“ aruteludes, on olnud selle resolutsiooni toetaja ning jätkuresolutsioonide 1820, 1888 ja 2242 kaasesitaja.⁶⁰ Resolutsiooni 1325 rakendamiseks Eestis on vastu võetud juba kolmas tegevuskava – aastateks 2020–2025.⁶¹ Eesti panustas ka ÜRO Soolise Võrdõiguslikkuse ja Naiste Õiguste Edendamise Ameti (UN Women)⁶²

⁵³ Soolise võrdõiguslikkuse seadus, § 2. – RT I 2004, 27, 181.

⁵⁴ Eesti Inimõiguste Keskus, vt täpsemalt, sh kaasuste kohta. – <https://humanrights.ee/teemad/vordne-kohtlemine/strateegiline-hagelemine/> (08.10.2021).

⁵⁵ Programmist rahastatud projektide kohta vt: <https://www.sm.ee/et/programmist-rahastatud-projektid> (08.10.2021).

⁵⁶ Soolise võrdõiguslikkuse osakonna põhimäärus. – RTL 2004, 62, 1043.

⁵⁷ Nõukogu direktiiv 79/7/EMÜ meeste ja naiste võrdse kohtlemise põhimõtte järkjärgulise rakendamise kohta sotsiaalkindlustuse valdkonnas – EÜT L 6, 10.01.1979, lk 24–25; nõukogu direktiiv 92/85/EMÜ rasedate, hiljuti sünnitanud ja rinnaga toitvate töötajate tööohutuse ja tervishoiu parandamise meetmete kehtestamise kohta (kümnes üksikdirektiiv direktiivi 89/391/EMÜ artikli 16 lõike 1 tähenduses). – EÜT L 348, 28.11.1992, lk 1–7; nõukogu direktiiv 2004/113/EÜ meeste ja naiste võrdse kohtlemise põhimõtte rakendamise kohta seoses kaupade ja teenuste kättesaadavuse ja pakkumisega. – ELT L 373, 21.12.2004, lk 37–43; Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2006/54/EÜ meeste ja naiste võrdsete võimaluste ja võrdse kohtlemise põhimõtte rakendamise kohta tööhõive ja elukutse küsimustes (uuestisõnastamine). – ELT L 204, 26.07.2006, lk 23–36; Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2010/41/EL füüsilisest isikust ettevõtjana tegutsevate meeste ja naiste võrdse kohtlemise põhimõtte kohaldamise kohta, millega tunnistatakse kehtetuks nõukogu direktiiv 86/613/EMÜ. – ELT L 180, 15.07.2010, lk 1–6.

⁵⁸ Soolise võrdõiguslikkuse seadus. – RT I 2004, 27, 181; soolise võrdõiguslikkuse voliniku põhimäärus – RT I 2005, 14, 73.

⁵⁹ Välisministeerium. Inimõigusdiplomaatia alused ja tegevuskava, 2021. –

https://vm.ee/sites/default/files/vm_inimoigusdiplomaatia_alused_ja_tegevuskava.pdf.

⁶⁰ ÜRO Julgeolekunõukogu jätkuresolutsioonid 1820, 1888 ja 2242. – <https://vm.ee/et/tegevused-eesmargid/inimoigused/uro-julgeoleku-noukogu-resolutsioon-1325-naised-rahu-ja-julgeolek> (17.10.2021).

⁶¹ Eesti tegevuskava: https://vm.ee/sites/default/files/resolutsiooni_1325_tegevuskava_2020-2025.pdf.

⁶² Vt ÜRO Soolise Võrdõiguslikkuse ja Naiste Õiguste Edendamise Ameti töö kohta: <https://www.unwomen.org/en/about-us/about-un-women>.

loomisse.⁶³ ÜRO peasekretär António Guterres nimetas 2021. aastal president Kersti Kaljulaidi kaheks aastaks naiste, laste ja noorukite õiguste eestkõnelejaks.⁶⁴

5. Naiste ühiskondliku positsiooni uurimine

Eestis on viimastel aastatel sarnaselt teiste riikidega⁶⁵ tajutav tagasilöökk inimõiguste kultuurile ja soolisele võrdsusele.⁶⁶ Ometi on naiste õigustele ja soolisele võrdsusele apelleeriv diskursus murdnud end viimase kümne aasta jooksul senisest jõulisemalt Eesti avalikku debatti.⁶⁷ Nii ülikoolides kui ka avaliku sektori tellimusel on ilmunud arvestatav hulk uurimusi ja kirjandust naiste õiguste ja soolise võrdõiguslikkuse kohta.⁶⁸ Meedias saab sõna kõlavahäärne feministlik agitatsioonigrupp, kellest osa näeb soosüsteemi ebaõigluse seoseid ka muude sotsiaalsete probleemidega, sealhulgas keskkonna- ja kliima painetega ning LGBTQI-inimeste õigusetusega (nt Virginia Woolf sind ei karda! Facebooki grupp, Feministeeriumi kogukonnaveeb⁶⁹). Samas on peavoolumeedias võrreldes 1990-ndate ja nullinate algusega taandunud akadeemiliste soouurijate hääl, kuigi ka praegu on inimesi, kes vaatlevad trükimeedias ühiskonda ja kultuuri feministlikust positsioonist ja läbi interseksionaalsuse prisma⁷⁰. #metoo liikumine jõudis tänu ingliskeelses infoväljas elavatele lugejatele ning mõne ajakirjaniku (Laura Mallene, Kadri Kuulpak, Piret Karro jt) kaasabil ka Eestisse, kuid ei ole märgatavalt saavutanud õigluse eesmärki.⁷¹

Seksuaalse ahistamise kogemuste ulatuse kohta on uuritud üliõpilastelt ning küsitud elanikkonnalt soolise võrdõiguslikkuse monitooringuga. Ulatuslikumalt on Eestis uuritud soolist vägivalda, mõõdetud regulaarselt elanikkonna hoiakuid soolise võrdõiguslikkuse suhtes⁷² ning uuritud soolise palgalõhe põhjusti⁷³. Seda, miks on nii vähe naisi kõrgeimatel

⁶³ Vt naiste ja tüdrukute inimõiguste kohta: <https://vm.ee/et/tegevused-eesmargid/inimoigused/naiste-ja-tudrukute-inimoigused> (17.10.2021).

⁶⁴ Vt sõnumit: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/personnel-appointments/2021-06-28/president-kersti-kaljulaid-of-estonia-global-advocate-for-every-woman-every-child> (17.10.2021).

⁶⁵ Madrigal-Borloz, V. Report of the Independent Expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity, Victor Madrigal-Borloz. Practices of exclusion, 2021. – <https://undocs.org/A/76/152>.

⁶⁶ Kováts, E., Poim, M., Petó, A. Gender as Symbolic Glue: The Position and Role of Conservative and Far-Right Parties in the Anti-Gender Mobilizations in Europe. Brussel: Foundation for European Progressive Studies 2015; Kund, O. Kuidas ehitatakse uusi SAPTK-e ja Objektiiv: juhtimine Prantsusmaalt, raha Poolast. – Eesti Päevaleht 30.12.2020; Velmet, A. Sooideoloogia ajaloost ehk katoliikliku internatsionaali kohtumine eesti rahvuslusega. – Vikerkaar 2016/12; Põim, M. Anti-gender liikumist Eestis veab SAPTK. – Feministeerium (blogi) 2021. – <https://feministeerium.ee/anti-gender-liikumist-eestis-veab-saptk/>.

⁶⁷ Marling, R., Sepper, M.-L. Feminism on tulnud rahva hulka, kuid valitsus ei jõua järele. – Sirp 18.12.2015.

⁶⁸ Vt nt Sotsiaalministeeriumi eestvedamisel ilmunud artiklikogumikke „Teel tasakaalustatud ühiskonda“ I (2000) ja II (2010). – <https://enut.ee/teel-tasakaalustatud-uhiskonda-i-2000-naised-ja-mehed-eestis/> ja https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/Ministeerium_kontaktid/Valjaanded/teel_tasak_yhiskonda_ii_eesti.pdf. Kolmas kogumik ilmus 2021. a detsembris: <https://vordsuskeskus.ee/et/uudised/varske-artiklikogumik-teel-tasakaalustatud-uhiskonda-iii>.

⁶⁹ Feministeeriumi kogukonnaveeb: <https://feministeerium.ee/>.

⁷⁰ Aavik, K. Kriitilised loomauuringud. Teadusharu, mis aitab mõtestada inimeste ja loomade vahelisi suhteid. – Sirp 12.12.2014; Kivimaa, K. Naised, kes ei mahtunud raamidesse. – Sirp 26.07.2019; Kuurme, T. Hästi õppivad tublid tüdrukud – Postimees 27.02.2015; Marling, R., Sepper, M.-L. Ellujäämisstrateegiad autoritaarsuse kursil Euroopas. – Sirp 01.02.2019; Pilvre, B. Parem meestega valitsuses kui naistega opositsioonis? – Feministeerium 2020. – <https://feministeerium.ee/parem-meestega-valitsuses-kui-naistega-opositsioonis/>.

⁷¹ Viik, K. Ajad ei muutu niisama. #metoost ja selle kriitikast. – Feministeeriumi 2019. – <https://feministeerium.ee/ajad-ei-muutu-niisama-metoost-ja-selle-kriitikast/>.

⁷² Vt soolise võrdõiguslikkuse monitooringu raporteid: <https://www.sm.ee/et/uuringud-ja-analuusid#Sotsiaalvaldkonna%20uuringud%20ja%20anal%C3%BC%C3%BCsid> (07.10.2021).

poliitilistel⁷⁴ ja akadeemilistel⁷⁵ ametikohtadel, on viimastel aastatel uuritud mitme kandi pealt. Näiteks on leitud, et naised jäävad pidama lektorite ja assistentide ametikohtadele, professorite hulgas on neid vaid neljandik⁷⁶. See proportsioon ei erine palju naiste osakaalust Riigikogus (28%).

Naiste kõrval on kõige kõrgematest kohtadest poliitikas, äris ja avalikus sektoris jäänud kõrvale vene ja teised mitte-eesti emakeelega inimesed.⁷⁷ Nii eestlaste endi kui ka teisest rahvusest inimeste hinnangul peab Eesti ühiskonnas edu saavutamiseks olema eestlane.⁷⁸ Eestlaste ja ka teisest rahvusest inimeste seas hindavad naised pisut sagedamini kui mehed, et nende töötasu on väiksem, kui oleks nende arvates õiglane.⁷⁹ Vene ja teiste muu emakeelega naiste sotsiaal-majandusliku positsiooni ja võimaluste võrdsust uurides tuleb seetõttu vaadata nii soo kui ka rahvuse mõju.

Kadri Aavik on uurinud soo ja rahvuse koosmõju inimese (eba)edule tööturul. Tema uurimise tulemuste kohaselt kasutavad eesti meesjuhid edukalt oma sotsiaalset kapitali ning teevad seda iseenesestmõistetavalt, säilitades positiivse enesekuvandi nii juhtide kui ka interseksionaalselt privilegeeritud meestena.⁸⁰ Interseksionaalse lähenemisega uurimistöid on Eestis seni tehtud siiski vähe. Me ei tea palju vanemaaliste naiste kogemustest ega marginaliseerituse ulatusest, uurimata on LBTQI-naiste kogemused soo ja seksuaalse identiteedi ristumisest tõusva ebavõrdsusega. Võrdõigusvoliniku seni ainus katse välja selgitada haavatavad inimgrupid ning töötada välja võrdõiguslikkuse mõõtmise mudel, mis hõlmaks soo, rahvuse, vanuse, seksuaalse identiteedi ja vajadusel ka muude tunnuste dimensiooni, pörkus juba teada takistusele, et väiksemate elanikkonnagruppide olukorra kohta puuduvad sageli võrreldavad andmed.⁸¹

Uudsed ja põnevad on muistsel Eesti alal elanud naiste ühiskondlikku positsiooni käsitlevad uurimistööd, kuigi kirjalike allikate puudumise tõttu on keeruline neid põhjanevalt argumenteerida. Näiteks arheoloog Marika Mägi on analüüsinud soouurimuslikust aspektist

⁷³ Anspal, S., Kraut, L., Room, L. Sooline palgalõhe Eestis. Empiiriline analüüs. Centar, Praxis, 2010. – http://www.praxis.ee/wp-content/uploads/2014/03/2010_Sooline_palgalohe.pdf, Täht, K. (toim). Soolise palgalõhe kirjeldamine ja seletamine – tehniline ülevaade. – RASI Toimetised nr 10, Tallinna Ülikool 2019; Anspal, S. Gender Wage Gap in Estonia: A Non-Parametric Decomposition. – Baltic Journal of Economics 2015/15 (1), lk 1–16.

⁷⁴ Allik, M. Millal naised poliitikast kaovad? – Teel tasakaalustatud ühiskonda. Naised ja mehed Eestis. Tallinn: Sotsiaalministeerium 2010; Sepper, M.-L., Ester, J., Haugas, S. Naised poliitikas. Teel soolise tasakaalu poole. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis 2020; Ester, J. *et al.* Poliitikut meedias läbi sooprisma. Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis 2020.

⁷⁵ Lõhkivi, E. Velbaum, K. Füüsika kui meeste mängumaa: soostereotüüpidest Eesti füüsika kultuuris. – Ariadne Lõng 2008/1/2. – https://www.enut.ee/files/ariadne_long_2008.pdf, Lõhkivi, E. Soostereotüübid ja episteemiline ebaõiglus. – Ariadne Lõng 2015/1/2; Aavik, A. Doing Neoliberalism on Campus: The Vulnerability of Gender Equality Mechanisms in Estonian Academia. – Gender a výzkum / Gender and Research 2017/18 (1), lk 130–53.

⁷⁶ Urmann, H. *et al.* Soolise võrdõiguslikkuse hetkeolukord ja parandamise viisid Eesti teaduses. Tartu Ülikooli sotsiaalteaduslike rakendusauuringute keskus RAKE 2020.

⁷⁷ Eesti ühiskonna lõimumismonitooring 2020. Kultuuriministeerium, SA Poliitikauuringute Keskus Praxis, Balti Uuringute Instituut, Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool, Turu-uuringute AS 2021. – <https://www.kul.ee/eesti-integratsiooni-monitooring-2020>, Sepper, M.-L. Kas emakeel loeb? Eesti keelest erineva emakeelega inimeste värbamine Eesti Vabariigi ministeeriumides – personalipraktikatest hoiakuteni. MISA 2016.

⁷⁸ Anniste, K., Sepper, M.-L. Võimaluste võrdsuse tajumine ja ebavõrdse kohtlemise kogemused. Eesti ühiskonna integratsiooni monitooringu aruandes. Praxis, IBS, Tallinna Ülikool 2021.

⁷⁹ Melesk, K., Masso, M. Hõive ja toimetulek. Eesti ühiskonna lõimumismonitooring 2020, 2021.

⁸⁰ Aavik, K. Ebavõrdsus, marginaliseeritus ja privilegeeritus Eesti tööturul ehk venekeelsete naiste ja eestlastest meeste olukord. – Sirp 13.05.2016.

⁸¹ Võrdõiguslikkuse mõõtmise mudeli raport. – https://kompetentsikeskus.sm.ee/wp-content/uploads/2018/01/mudel_final.pdf.

Eesti ja lähinaabrite arheoloogilist, ajaloolist ja folkloorset materjali ning leidnud, et allikmaterjalide põhjal on võimalik rekonstrueerida Eesti muinasaegsest perekonnast hoopis teistsugune pilt, kui seda seni on tehtud.⁸² Mägi hinnangul on võimalik, et muinasaja lõpus põhines Eesti ühiskond suurperedel ning hauapanuste järgi otsustades olid selles ühiskonnas soorollid küllaltki tasakaalus, kusjuures pärimiskord oli tõenäoliselt emajärgne.⁸³ Folklorist Merili Metsvahi⁸⁴ on leidnud matrilineaarse ühiskonna jäänukeid ka näiteks 18. sajandi talurahva elus. Sellele viitab bioloogilise isaduse vähene tähtsustamine ja positiivne suhtumine vallasemadesse.⁸⁵

Kõige vähem on Eestis uuritud naiste õiguste olukorda kahe maailmasõja vahelisel ajal, samuti puuduvad meil uurimused naisest kui õigussubjektist mitme ühiskonnakorra tingimustes.

6. Feministlik inimõiguste kriitika

Feministidest teadlased on kritiseerinud inimõigusi kui Euroopa liberalismi traditsioonist võrsunud doktriini, mille keskmes on autonoomne maskuliinne indiviid⁸⁶ ning mis jätab tähelepanuta naise kui muu hulgas lapse sünnitaja ja kasvataja erilise elukogemuse.⁸⁷ Põlisrahvastele ja Euroopa riikidest erineva päritoluga naistele oluline kollektiivse maaomandi küsimus ei ole samuti hästi sobitunud euroopalikku inimõiguste kultuuri. Kritiseeritud on ka inimõiguste kolmikjaotust esimeseks, teiseks ja kolmandaks põlvkonnaks, mille hulgas prevaleerivad poliitilised ja kodanikuõigused (esimene põlvkond). See tähendab, et nende õiguste rikkumist võetakse tõsisemalt, samas kui majanduslike ja sotsiaalsete õiguste sisu on pigem soovituslik standard.⁸⁸ Kriitika rajaneb feministlikus õigusteaduses levinud etteheitele, et traditsiooniliselt reguleerib Lääne ühiskondades õigus eelkõige avalikku ruumi, kus tegutsesid rohkem mehed. Erasfäär ja kodune elu, kuhu olid pikaks ajaks suletud naised, kes kogesid seal ka õiguste rikkumist (näiteks lähisuhtevägivald), jäi aga seaduste mõjualast väljapoole.

Poliitilised ja kodanikuõigused lähtuvad valgustusajastu ideest, et inimest on vaja kaitsta suverääni võimu väärkasutuse eest. Valgustusajastu lähenemine ei aita aga lahendada nn kolmanda maailma naiste muresid, mis seisnevad eelkõige sotsiaalsete ja majanduslike õiguste puudulikus tagamises. Paljude naiste inimõiguste rikkumine ei seisne suveräänist lähtuvas ohus nende enesemääramisele ja õigustele, sest vaesust, majanduslikku sõltuvust ja ka piiravaid kultuurinorme arvestades on nad ohustatud eeskätt oma kodus ja kogukonnas.

Eraldi kriitiline koolkond on mustanahalised feministidest õigusteadlased, keda on kirjanduses nimetatud ka *Critical Race Feminism*. Nende analüüs keskendub sellele, et

⁸² Mägi, M. Abielu, kristianiseerimine ja akulturatsioon. Perekondliku korralduse varasemast ajaloost Eestis. – Ariadne Lõng 2009/1/2. – https://enut.ee/files/ariadne_long_2009.pdf.

⁸³ Mägi.

⁸⁴ Vt intervjuud Merili Metsvahiga. – <https://www.muurileht.ee/ceesti-naisel-on-ajalooliselt-olnud-tugev-positsioon-intervjuu-merili-metsvahiga/> (07.10.2021).

⁸⁵ Metsvahi, M. Description of the Peasants' Sexual Behavior in August Wilhelm Hupel's Topographical Messages in the Context of the History of the Estonian Family". – Journal of Baltic Studies 2016/47 (3), lk 301–23.

⁸⁶ Botting, Wollstonecraft, mill and woman's human right.

⁸⁷ Grimshaw, P., Holmes, K., Lake, M. Women's Rights and Human Rights International Historical Perspectives. New York: Palgrave 2001.

⁸⁸ Engle, K. International Human Rights and Feminism: When Discourses Meet. – 13 MICH. J. INT'L L. 517, 1992.

näidata, kuidas rahvusvahelised inimõigused jätavad sageli mustanahaliste naiste kogetud õigusrikkumised tähelepanuta.⁸⁹ Mitmed sellised autorid on kritiseerinud oma Ameerika Ühendriikide kolleege selle pärast, et need jätavad naiste õigustest kirjutades mulje essentsialistliku naise identiteedi olemasolust, mis ei hõlma aga mustanahaliste või töölisklassi naiste häält.⁹⁰ Feministlikult uurijapositionilt kirjutavad mustanahalised õigusteoreetikud on 2020. aasta rassivägivalla vastu väljaastumistega seoses täheldanud, et mustanahaliste naiste vastane vägivald pälvib vähem tähelepanu kui meeste kogetud ülekohus ning et jätkub mustanahaliste naiste dehumaniseerimine.⁹¹

Feministidest õigusteadlased on analüüsinud riigisiseste kohtute praktikat õiguste sisustamisel ning leidnud, et see on tüüpiliselt androtsentristlik⁹², mis tekitab küsimuse, kui palju kaitsevad õigusi kehtestavad seadused naisi. Läbi ajaloo on kasutatud ja tänini kasutatakse konfliktides naiste vägistamist kui vastase mõjutamise, survestamise ja kättemaksu vahendit.⁹³ Kuni 1990-ndateni ja rahvusvaheliste kriminaalkohtute tegevuseni ei olnud naistevastane seksuaalvägivald konfliktides rahvusvahelise avaliku õiguse ja inimõiguste distsipliinide vaateväljas, mis näitab, et räigetele inimõiguste rikkumistele – kui need puudutasid naisi – võis aastakümneid läbi sõrmede vaadata.⁹⁴ Rahvusvahelise õiguse ja inimõiguste muutumine sootundlikumaks ja naiste kogemusi arvestavamaks on olnud pikk protsess, millele on kaasa aidanud paljud kodanikuühendused, aktivistid ja feministlikud õigusteadlased. See areng ei ole lõppenud seni, kuni eksisteerib riike, kus naiste õiguste rikkumised jäävad tähelepanuta.

7. Lesbide, geide, biseksuaalsete, trans-, queer- ja intersooliste inimeste õigused

Peatüki alguses esitatud üks kahest tsitaadist on laenatud Stonewalli demonstratsiooni ühelt juhtkujult Sylvia Riveralt. Rivera mõte võtab kokku lesbide, geide, biseksuaalsete, transsooliste, *queer*- ja intersooliste inimeste (LGBTQI) elukogemuse peamise erinevuse võrreldes cis-sooliste inimeste ja heteroseksuaalidega: pikka aega on nad pidanud nii avalikus ruumis kui ka erasfääris kartma oma elu ja tervise pärast pelgalt oma seksuaalse või soolise identiteedi või ka soolise eneseväljenduse tõttu.

Läänemaaailma LGBTQI liikumise pöördepunktiks loetakse Stonewall Inni vastuhakku Greenwich Village'is 1969. aasta juunis. Mõni aasta varem korraldati vastuhakk LGBTQI-inimeste kimbutamisele ja kiusamisele politsei poolt San Francisco ja Los Angelese baarides. LGBTQI organisatsioonid eksisteerisid USA-s aga juba 1950-ndatel (nt Mattachine Society ja Daughters of Bilitis). Prantsusmaal tegutses 1950.–1980. aastatel ühendus Arcadie, mille üks eesmärk oli normaliseerida homoseksuaalsust ja integreerida seda ühiskonda.⁹⁵ México linnas

⁸⁹ Lewis, H. Global Intersections: Critical Race Feminist Human Rights and Inter/national Black Women. – 50 Me. L. Rev. 1998/309.

⁹⁰ Harris, A. P. Race and Essentialism in Feminist Legal Theory. Feminist legal theory: readings in law and gender. Westview Press 1991.

⁹¹ Kupupika, T. Shaping Our Freedom Dreams: Reclaiming Intersectionality through Black Feminist Legal Theory. – 107 Va. L. Rev. Online 2021/27.

⁹² Charlesworth, H. What are 'women's international human rights'? Human rights of women: National and international perspectives. University of Pennsylvania Press 1994.

⁹³ Roth, J. K., Rittner, C. (toim). Teaching about rape in war and genocide, Palgrave pivot. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan 2016.

⁹⁴ Engle, K., Miller, Z., Davis, D. M. Anti-Impunity and the Human Rights Agenda. Cambridge: Cambridge University Press 2017. – <https://public.ebookcentral.proquest.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=4784082>.

⁹⁵ Jackson, J., Sancery, A. Arcadie: la vie homosexuelle en France, de l'après-guerre à la dépénalisation. Collection Mutations. Paris: Éd. Autrement 2009.

1968. aastal toimunud tudengidemonstratsioonide juhid olid geid ja lesbid, kes võtsid muu hulgas sõna seksuaalsusega seotud vabaduste eest. Argentinas ja Brasiilias tegutsesid LGBTQI-inimeste vabaduse eest võitlevad ühendused ajal, mil riikides vaheldunud diktatuurirežiimid seda võimaldasid.⁹⁶

LGBTQI liikumine ei ole seega Lääne päritolu, selle USA ajalugu teatakse lihtsalt paremini ja sageli ka väärtustatakse rohkem. LGBTQI-inimesed on organiseerunud eri maailmajagudes ning maailma eri paigus tegutsevad aktivistid ja teoreetikud ei pruugi kasutada isegi ühesuguseid mõisteid, sealhulgas identiteedi tähistajana⁹⁷, ka nende ühiskondliku tegevuse laad võib olla erinev.⁹⁸ Üha enam on kuulda arvamusi, mis mitmekesistavad Põhja-Ameerika- ja Euroopa-keskset lesbi- ja geiajalugu⁹⁹ ning tutvustavad soobinaarsuseüleste identiteetide paljusust eri riikides. Ka Eestis on hakatud uurima homoseksuaalsuse ja *queer*-kultuuri ajalugu.¹⁰⁰

Rahvusvaheline koostöö ja LGBTQI õigusliikumine sai alguse 1951. aastal rahvusvahelise seksuaalse võrdsuse komitee (International Committee for Sexual Equality ehk ICSE) loomisega, mis juba aasta hiljem nõudis ÜRO Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsioonilt, Maailma Terviseorganisatsioonilt ning Ülemaailmse Vaimse Tervise Föderatsioonilt, et tunnistataks kehtetuks õigusaktid, mis seisavad seksuaalse võrdsuse teel.¹⁰¹ 1986. aastal moodustasid geide ja lesbide organisatsioonid Rahvusvahelise Lesbide ja Geide Ühingu (International Lesbian and Gay Association ehk ILGA), mille üheks eesmärgiks sai homoseksuaalsuse väljavõtmine rahvusvahelisest haiguste klassifikatsioonist. Need püüdlused kandsid vilja 17. mail 1990, kui WHO Peaassamblee langetas otsuse, et homoseksuaalsus tuleb eemaldada vaimuhaiguste nimistust. Ameerika Ühendriikides oli sama tehtud juba 17 aastat varem.

8. LGBTQI õiguste institutsionaliseerimine

LGBTQI õiguste institutsionaliseerimine rahvusvahelises inimõiguste distsipliinis on toimunud eelkõige Läänes. Ka läänemaailmas on LGBTQI-inimeste õiguste rikkumised ühed raskemad rikkumised, eriti transinimeste puhul, kes on marginaliseeritud ka nn vanades demokraatias ning kelle tunnustamine täisväärtuslike kodanikena on tihti seatud sõltuvusse

⁹⁶ Aylward, E. Intergovernmental Organizations and Nongovernmental Organizations: The Development of an International Approach to LGBT Issues. *The Oxford Handbook of Global LGBT and Sexual Diversity Politics*, Aylward, E. *et al.* (toim). Oxford University Press 2020, lk 101–19.

⁹⁷ Nat Thorne *et al.* The Terminology of Identities between, Outside and beyond the Gender Binary – A Systematic Review. – *International Journal of Transgenderism* 2019/20 (2.–3.), lk 138–154.

⁹⁸ Näiteks on kirjanduses arutatud ja kritiseeritud lääneriikides levinud essentsialistlikku lähenemist, mille järgi inimene sünnib lesbi või geina ning seksuaalne identiteet on selle järgi ajas püsiv ja stabiilne. Ehkki selline argument võib heteronormatiivses ühiskonnas olla poliitiliste eesmärkide saavutamiseks kasulik ja heteroseksuaalsele enamusele vastuvõetavam kui keskendumine seksuaalpraktikate ja sooidentiteetide paljususele, on ka siinse teksti autor sellise seisukoha suhtes kriitiline.

⁹⁹ Bostia, M. J., McEvoy, S. M., Rahman, M. (toim). *The Oxford handbook of global LGBT and sexual diversity politics*. New York, NY: Oxford University Press 2020; Bueno-Hansen, P. *The Emerging LGBTI Rights Challenge to Transitional Justice in Latin America*. – *International Journal of Transitional Justice* 2018/12 (1), lk 126–145.

¹⁰⁰ Kalkun, A. Ajalugu, mida polnud? Homoseksuaalse iha jäljed kolmes kohtuasjas. – *Mäetagused*, 2018/71, lk 143–174.; Kalkun, A. Homoseksuaalsuse sõnastamise katsed Eulenburgi skandaal ja Magnus Hirschfeld XX sajandi alguse Eesti ajakirjanduses – *Keel ja Kirjandus* 2019/11; Põldsam, R. Otsides kvääre lugusid sõdadevahelise Eesti ajakirjandusest. – *Mäetagused* 2020/76, lk 95–124; Lember, U. Homophobia and the life stories of gay men about life in late Soviet Estonia. *Homophobia in Post-socialist Eurasia*. Suurbritannia: St. Antony kolledž, Oxfordi ülikool 2018.

¹⁰¹ Aylward.

riigi sanktsioneeritud sunnile või vägivallale allutamisesest. 2021. aastal nõudis näiteks kümme Euroopa ja Kesk-Aasia riiki, et transinimese passisoo ehk dokumentides kasutatava sootähise muutmisele peab eelnema steriliseerimine.¹⁰² Veel rohkemates riikides nõutakse, et inimene peab sootähise muutmiseks saama psühhiaatrilist ravi ja/või hormoonravi, olenemata sellest, kas inimene ise soovib seda või mitte. Enamik riike ei kogu andmeid, mis näitaksid niisuguste õiguste rikkumise ulatust või mõju inimeste (vaimsele) tervisele.¹⁰³

Kuni 2019. aastani patoloogiseeriti¹⁰⁴ transidentiteediga inimesi ka WHO haiguste klassifikatsioonis. 2019. aastal tõstis WHO transsoolisuse identiteedi rahvusvahelise haiguste klassifikatsiooni 11. väljaandes (RHK-11) vaimsete, käitumuslike ja närvisüsteemi häirete peatükist seksuaaltervise peatükki. See tähendab, et pikki aastaid väldanud transaktivistide pingutused päädisid transidentiteedi depatologiseerimisega.

Varem stigmatiseeris transinimesi muu hulgas see, et rahvusvahelise haiguste klassifikatsiooni järgi peeti nende identiteeti vaimse tervise häireks.¹⁰⁵ See tähendab, et transinimesi ja nende soolist identiteeti on pikalt patoloogiseeritud, samas kui juurdepääs trans-tervishoiuteenustele on ka heaaluriikides piiratud ning tihti ei kata selle kulusid tervisekindlustus.¹⁰⁶ Trans-tervishoiuekspertid¹⁰⁷, kes lähtuvad oma töös inimõigustest, on eraldi toonud välja vajaduse, et tervishoiutöötajad peaksid hoiduma keelekasutusest ja mõistetest, mis patoloogiseerivad ja stigmatiseerivad transidentiteeti.¹⁰⁸ Meedikud ja juristid pole väidetava teaduslikkuse sildi all olnud selles küsimuses kõige peenetundelisemad.¹⁰⁹

Paljud intersoolised inimesed allutatakse imikutena tahtevastastele soo korrigeerimise operatsioonidele (*reassignment surgeries*), mida on alles hiljuti hakatud pidama intersooliste inimeste õiguste rikkumiseks.¹¹⁰ Euroopa Parlamendi intersooliste inimeste õiguste resolutsioonile eelnes intersooliste inimeste 2013. aasta foorumil vastu võetud Malta deklaratsioon, mis nõudis tahtevastaste meditsiiniprotseduuride, eelkõige genitaalide moonutamise ja steriliseerimise lõpetamist¹¹¹, samuti ÜRO inimõiguste agentuuride ja institutsioonide tehtud üleskutse lõpetada vägivald ja kahjulik meditsiinipraktika intersooliste

¹⁰² Trans Rights Map, 2021 (iga-aastane raport transõiguste kohta). – <https://tgeu.org/trans-rights-map-2021/> (20.05.2021).

¹⁰³ Rowniak, S., Bolt, L., Sharifi, C. Effect of Cross-Sex Hormones on the Quality of Life, Depression and Anxiety of Transgender Individuals: A Quantitative Systematic Review. – JBI Database of Systematic Reviews and Implementation Reports 2019/17 (9), lk1826–54.

¹⁰⁴ Patologiseerimine tähendab millegi või kellegi iseloomustamist meditsiiniliselt ebanormaalse või ravi vajavana.

¹⁰⁵ WHO/Europe brief – transgender health in the context of ICD-11 – <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-determinants/gender/gender-definitions/who-europe-brief-transgender-health-in-the-context-of-icd-11> (11.08.2021).

¹⁰⁶ Transgender Europe, Overdiagnosed but Underserved, 2017.

¹⁰⁷ Vt täpsemalt The European Professional Association for Transgender Health (EPATH) – <https://epath.eu/>.

¹⁰⁸ Bouman, W. P. *et al.*, Language and Trans Health. – International Journal of Transgenderism 2017/18 (1), lk 1–6.

¹⁰⁹ Video transsooliste juristide kogemustest õigusteadusega tegelevates kollektiivides. – <https://www.law.com/2021/03/11/they-certainly-dont-see-trans-people-as-people-trans-lawyers-discuss-their-fight-for-acceptance-in-the-legal-industry/?slreturn=20210908025140> (08.10.2021).

¹¹⁰ European Parliament resolution of 14 February 2019 on the rights of intersex people, 2019. –

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0128_EN.html.

¹¹¹ Malta deklaratsioon asub OII Europe'i kodulehel. – <https://oii-europe.org/malta-declaration/>.

inimeste suhtes.¹¹² 2021. aasta septembris sedastas Euroopa Parlament esmakordselt, et ka intersooliste imikute suguelundite ümberlõikamine on soopõhine vägivald.¹¹³

Kogu Euroopas kogevad LGBTI-inimesed diskrimineerimist, sealhulgas juurdepääsul tervishoiule ja teistele olulistele avalikele teenustele.¹¹⁴ Paljud lesbid ja geid ei julge avalikult oma partneril käest kinni hoida.¹¹⁵ Just transinimeste hulgas on palju neid, kes on kogenud tervishoiutöötajate ebaviisakat ja alandavat kohtlemist¹¹⁶ või vägivalda tänaval.¹¹⁷ Euroopa Liidu riikides tehtud uuring näitas, et lesbid ei kutsuta emakakaevähi sõeluuringutele, sest ekslikult peetakse neid madala riskitasemega rühmaks.¹¹⁸

LGBTQI-inimeste diskrimineerimine ja marginaliseerimine seisneb stigmatiseerimises, teenuste osutamisest keeldumises või õiguste mittetunnustamises, verbaalse ja füüsilise vägivalda kasutamises.¹¹⁹ LGBTQI-noortel esineb võrreldes teiste noortega sagedamini suitsiidimõtteid ja vaimse tervise probleeme, mille üks põhjus on muu hulgas nn vähemusstress, mida tekitab tõrjumine nii avalikus ruumis kui ka paljude noorte kodudes nende pereliikmete poolt.¹²⁰ Eesti LGBT Ühingu tehtud koolikeskkonna uuringu tulemused näitasid, et „Eesti kool on LGBT+ õpilase jaoks nende identiteedi tõttu ebaturvaline ja märkimisväärselt vägivaldne keskkond“, 57% LGBT+ õpilastest oli kuulnud oma õpetajatelt või teistelt koolitöötajatelt homovaenulikke kommentaare.¹²¹

Kuna LGBTQI-inimeste kogetud õigusetus ja ebavõrdsus on nii levinud, on mitmed rahvusvahelised organisatsioonid hakanud seirama LGBTQI-inimeste heaolu ja võrdsete võimaluste olemasolu mitmete indikaatorite abil. Näiteks Maailmapank on pannud kokku nimekirja indikaatoritest, mis iseloomustavad juurdepääsu haridusele ja tööturule, aga ka õiguslikku kaitset vaenuritegude eest. Nende näitajate abil mõõdetakse LGBTQI-inimeste võimaluste võrdsust mitmetes riikides.¹²² LGBTQI-tundlikke indikaatoreid kasutavad veel ÜRO

¹¹² ÜRO inimõiguste institutsioonide üleskutse lõpetada vägivald ja kahjulik meditsiinipraktika intersooliste inimeste vastu, 24. oktoober 2016. – <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20739&LangID=E> (08.10.2021).

¹¹³ Resolution with recommendations to the Commission on identifying gender-based violence as a new area of crime listed in Article 83(1) TFEU. – https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0388_EN.pdf.

¹¹⁴ Köhler, R. Trans People vis-à-vis the Goods & Services Directive TGEU Submission on the Implementation of Directive 2004/13/EC. Transgender Europe 2014). – https://www.tgeu.org/sites/default/files/TGEU_Submission_Trans_People_and_the_Goods_and_Services_Directive.pdf.

¹¹⁵ FRA. A long way to go for LGBTI equality, 2020. – https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-lgbti-equality-1_en.pdf.

¹¹⁶ Edwards, J. The healthcare needs of gay and Lesbian patients. The Palgrave Handbook of Gender and Healthcare, Second Edition. Palgrave Macmillan 2012, lk 290–305.

¹¹⁷ Transgender Europe dokumenteerib projekti „Transrespect versus Transphobia Worldwide“ raames alates 2008. aastast transinimeste vastu sooritatud vaenu motiiviga tapmisi üle maailma. – <https://transrespect.org/en/map/trans-murder-monitoring/>.

¹¹⁸ Zeeman, L. *et al.*, State-of-the-Art Study Focusing on the Health Inequalities Faced by LGBTI People: State-of-the-Art Synthesis Report (SSR). Monograph 2017.

¹¹⁹ Ayhan, C. H. B. *et al.* A Systematic Review of the Discrimination Against Sexual and Gender Minority in Health Care Settings. – International Journal of Health Services 2020/50 (1), lk 44–61.

¹²⁰ Smalley, K. B. Gender and sexual minority health: history, current state, and terminology. LGBT health-meeting the needs of gender and sexual minorities, 2018.

¹²¹ Ney, M., Rannaääre, K., Raud, K. Eesti LGBT+ õpilaste koolikeskkonna uuring. Eesti LGBT Ühing 2018. – https://4cda3621-8903-4162-9140-353a2ef1ab04.filesusr.com/ugd/5a1900_7a096b2e01084f81b16fb72914cf3380.pdf.

¹²² Cortez, C., Arzinos, J., De la Medina Soto, C. Equality of Opportunity for Sexual and Gender Minorities. World Bank 2021). – <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/36288/9781464817748.pdf?>

arenguprogramm¹²³ ning Majandusliku Koostöö ja Arengu Organisatsioon¹²⁴. Euroopa Komisjon on välja selgitanud, mis liikmesriikides LGBTI-inimesi puudutavaid andmeid kogutakse¹²⁵ ning lubanud programmi „Euroopa horisont“ teadusrahastust toetada interseksionaalse lähenemisega uurimistööd LGBTI-inimeste kogemuste kohta.¹²⁶

LGBTI-inimeste õigusetus ja õiguste rikkumine on rahvusvaheliste inimõiguste vaatevälja kerkinud alles 1990-ndatel. Ometi ei ole ka veel praegu üheski inimõigusi käsitlevas leppes mainitud diskrimineerimistunnusena seksuaalset sättumust (või identiteeti), soolist identiteeti¹²⁷ ja eneseväljendust või sootunnuseid (intersoolisi inimesi kaitsev diskrimineerimistunnus). Inglise keeles annavad need tunnused kokku laialt kasutatud lühendi SOGIESC (*sexual orientation, gender identity and expression ja sex characteristics*).¹²⁸ Samuti ei ole olemas eraldi LGBTI-inimeste õiguste konventsiooni. Sarnaselt naiste ja puuetega inimeste õiguste kaitse konventsioonidega kaasnenud suurenenud tähelepanu ja avardunud õiguskaitsevõimalustega aitaks ka LGBTI õiguste lepe vähendada ja kohaselt reageerida LGBTI-inimeste õiguste rikkumistele.

Ehkki LGBTI õiguste konventsiooni ei ole, kerkivad nende inimeste õiguste rikkumise küsimused üha enam üles inimõiguste lepete järelevalve käigus.¹²⁹ Näiteks kinnitas 2002. aastal ÜRO lapse õiguste komitee, et noortel on õigus „kohasele infole, toele ja vajadusel kaitsele, et elada kooskõlas oma seksuaalse sättumusega“.¹³⁰ 2006. aastal lisas majanduslike, kultuuriliste ja sotsiaalsete õiguste komitee (CESCR) oma üldkommentaaris nr 18, mis käsitleb õigust tööle, diskrimineerimistunnuste nimekirja ka seksuaalse sättumuse. ÜRO naiste diskrimineerimise likvideerimise komitee on andnud soovitusi lõpetada lesbide seadusvastane kinnipidamine Gambias (2015), teinud Etiopiale järelepärimise naistevahelise seksi kriminaliseerimise ja nn parandusliku vägistamise kohta (2018) ning väljendanud muret, et Kasahstani karistusseadustik mainib „lesbilisust“ (2019). CESCR soovitas samal aastal Kasahstanil võtta vastu seadused, mis keelustaksid diskrimineerimise seksuaalse sättumuse ja soolise identiteedi tõttu.¹³¹ Sama komitee on Eesti puhul tundnud muret, et võrdse kohtlemise seadus kaitseb seksuaalse identiteedi tõttu diskrimineerimise vastu vaid tööelus.¹³²

[sequence=2&isAllowed=y.](#)

¹²³ ÜRO arenguprogrammi indikaatorid: <https://sdg.iisd.org/news/undp-world-bank-propose-indicators-to-measure-lgbti-inclusion-in-development/>.

¹²⁴ Society at a Glance 2019: <https://www.oecd.org/social/society-at-a-glance-19991290.htm>.

¹²⁵ Bell, M. European Commission. Directorate-General for Justice and Consumers. Analysis and Comparative Review of Equality Data Collection Practices in the European Union: Data Collection in Relation to LGBTI People. LU: Publications Office 2017. – <https://data.europa.eu/doi/10.2838/522787>.

¹²⁶ European Commission. Union of Equality: LGBTIQ Equality Strategy 2020–2025, 2020.

¹²⁷ Küll aga on näiteks 35 Euroopa Nõukogu liikmesriiki viinud oma riigi õigusesse diskrimineerimistunnusena sisse soolise identiteedi, 17 riiki sootunnused. – https://oiiurope.org/wp-content/uploads/2021/09/ISO_Statement_OII-Europe_TGEU_ILGA-Europe_IGLYO_FINAL.pdf (08.10.2021).

¹²⁸ European Commission. Directorate-General for Justice and Consumers. Trans and Intersex Equality Rights in Europe: A Comparative Analysis. LU: Publications Office, 2018. – <https://data.europa.eu/doi/10.2838/75428>.

¹²⁹ Igal aastal avaldab ILGA põhjaliku ülevaate järelevalveinstitutsioonide poolt viidatud LGBTI õiguste küsimustest. – https://ilga.org/treaty_bodies_annual_reports (08.10.2021).

¹³⁰ Lapse õiguste komitee, Concluding observations: United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland – https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2F15%2FAdd.188&Lang=en (1.12.2021).

¹³¹ International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association. (ILGA) United Nations Treaty Bodies: References to sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics. Geneva: ILGA World 2020.

¹³² Concluding observations on the third periodic report of Estonia, 2019. E/C.12/EST/CO/3.

Kolm ÜRO inimõiguste järelevalveinstitutsiooni on teinud aastatel 2014–2019 individuaalkaebuste alusel kokku 17 otsust, millest üheksal juhul leiti rikkumine. Toonen vs. Austraalia (1994)¹³³ asjas leiti, et samast soost inimeste vahelise seksi kriminaliseerimine Tasmaania saareriigis on diskrimineerimine ja eraelu puutumatus rikkumine. Inimõiguste rikkumiseks on peetud ka LGBTQI õiguste aktivisti deporteerimist Ugandasse (J. K. vs. Kanada, 2015¹³⁴), gei deporteerimist Bangladeshis (M. K. H. vs. Taani, 2016¹³⁵). Samas ei ole rikkumist leitud juhtumites, kus LGBTQI-inimene saadeti välja Malaisiasse või Liibanoni (M. Z. B. M. vs. Taani, 2017 ja E. A. vs. Rootsi, 2017).

Inimõiguste rikkumiseks on peetud politsei rakendatud või kinnipidamiskohas ära hoidmata jäänud vägivald juhtumites, kus kinnipeetu oli LGBTQI-inimene (Ernazarov vs. Kõrgõzstan, 2015¹³⁶ ja D. C. ja D. E. vs. Georgia, 2017). Minskis Iraani saatkonna ees Iraanis tapetud geide mälestuseks peetud loata demonstratsioonil osalejate arreteerimine ja trahvimine Valgevene võimude poolt loeti demonstrantide väljendusvabaduse ja rahumeelse kogunemise vabaduse rikkumiseks (Praded vs. Valgevene, 2014¹³⁷). Kaks aastat hiljem tuvastati Valgevene poolt sama rikkumine (Androsenko vs. Belarus (2016)). Venemaa eksis inimõiguste vastu, kui määras trahvi LGBTQI plakatite ülesriputamise eest, nimetades seda „geipropagandaks noorte hulgas“ (Nepomniašõi vs. Vene Föderatsioon, 2018). Austraalia puhul loeti lubamatuks välismaal abiellunud lesbipaari lahutusest keeldumine (C. vs. Austraalia, 2017¹³⁸) ning soo õigusliku tunnustamise eelduseks seatud lahutuse nõue (G. vs. Austraalia, 2017). Individuaalkaebuste asjus tehtud otsuste iga-aastane ülevaade ilmub ILGA veebilehel.¹³⁹

ÜRO-s on alates 2016. aastast ametisse nimetatud sõltumatu ekspert, kelle mandaati on juba korra pikendatud¹⁴⁰ ja kelle ülesanne on koostada ÜRO Inimõiguste Nõukogule ja Peaassambleele ülevaateid LGBTQI-inimeste õiguste teemal.¹⁴¹ Näiteks 2018. aastal pani ekspert kokku aruande, mis käsitles transidentiteetide depatologiseerimise vajadust ning seda, millised on tagajärjed, kui riik ei tunnusta õiguslikult inimese soolist identiteeti.¹⁴²

Kõige kompaktsem ja tuntum rahvusvaheline dokument, milles on kirjas reeglid, kuidas rakendada rahvusvahelisi inimõiguste siduvaid norme LGBTQI-inimeste suhtes, on Yogyakarta põhimõtted aastast 2006.¹⁴³ Põhimõtted koostasid tunnustatud inimõiguste eksperdid ja teadlased ning nime on need põhimõtted saanud Indoneesia linna järgi, kus koostajad aruteludeks kohtusid. Põhimõtted hõlmavad laia temaderingi, nagu vägivald ja piinamine (põhimõtted nr 4, 5, 10, 11), juurdepääs kohtusüsteemile (nr 8), eraelu kaitse (nr 6), diskrimineerimiskeeld (nr 2), väljendus- ja ühinemisvabadus (nr 19, 20, 21), haridus (nr 16) ja tervishoid (nr 17), põgenike- ja laiemalt rändeteemad (nr 22 ja 23) jt. Iga põhimõtte juures on

¹³³ Otsuse tekst. – <https://juris.ohchr.org/Search/Details/702>.

¹³⁴ Otsuse tekst. – <https://juris.ohchr.org/Search/Details/2064>.

¹³⁵ Otsuse tekst. – <https://juris.ohchr.org/Search/Details/2169>.

¹³⁶ Otsuse tekst. – <https://juris.ohchr.org/Search/Details/1961>.

¹³⁷ Otsuse tekst. – <https://juris.ohchr.org/Search/Details/1901>.

¹³⁸ Otsuse tekst – https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared/%20Documents/AUS/CCPR_C_119_D_2216_2012_26103_E.pdf.

¹³⁹ ILGA 2019. aasta raport: https://ilga.org/downloads/2019_Treaty_Bodies_Annual_Report_compilation.pdf (08.10.2021).

¹⁴⁰ Sõltumatu eksperdi kohta pikemalt:

<https://www.ohchr.org/en/issues/sexualorientationgender/pages/index.aspx> (12.08.2021).

¹⁴¹ ÜRO sõltumatu eksperdi senised raportid veebis:

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/SexualOrientationGender/Pages/AnnualReports.aspx>.

¹⁴² Eksperdi aruanne. – <https://undocs.org/A/73/152>.

¹⁴³ Yogyakarta põhimõtted. – <https://yogyakartaprinciples.org/principles-en/>.

riikidele koostatud soovitused, millised LGBTQI-inimeste aktuaalsed probleemid tuleks lahendada esmajärjekorras.

Euroopa Nõukogu riikides on veel üks instrument, millest LGBTQI-inimesed saavad otsida kaitset oma õigustele. Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee võttis 2010. aastal vastu soovitusel CM/Rec(2010)5¹⁴⁴, mille eesmärk on seista LGBTQI-inimeste diskrimineerimise vastu. Ehkki see dokument ei ole õiguslikult siduv, hõlmab see üksnes neid põhimõtteid, mis tulevad rahvusvahelistest ja Euroopa õiguslikult siduvatest dokumentidest. Seega oodatakse, et liikmesriigid rakendavad soovitusi ning jälgivad selle täitmist, nii nagu riigid on kokku leppinud. Eestis on soovitusel täitmise kohta koostatud kaks raportit kahe seire käigus, 2013. ja 2018. aastal. Viimatises raportis on nimetatud Eesti probleemidena soolise identiteedi tunnustamise protsessi õigusvastasust¹⁴⁵, võrdse kohtlemise seaduse kitsast kohaldusala seksuaalse sättumuse osas ning karistusseadustiku sätteid, mis puudutavad vaenu õhutamist ning vaenurite tegusid.¹⁴⁶

9. Vikerkaareperecondade õigused

Inimõiguste olukorra üldise korrapärase ülevaate (*universal periodic review*) neljas käsitletuim LGBTQI õigusi puudutav teema on õigus luua pere. Poliitilistest ja kodanikuõigustest on õigus pereelule ja õigus abielluda paljudes riikides nähtavam seadustega kehtestatud erisus lesbide ja geide ning heteroseksuaalsete inimeste vahel.

Lesbide ja geide abiellumisõigus on kehtestatud mitmetes riikides väljaspool Euroopat ja Põhja-Ameerikat¹⁴⁷ ning näiteks ka Ameerika Inimõiguste Komisjon on väljendanud poolehoidu samast soost partnerite õigusele abielluda¹⁴⁸. Eesti lesbidele ja geidele on selles küsimuses kõrgeim inimõiguste standard Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika.¹⁴⁹ Kahjuks ei ole inimõiguste kohus olnud üleliia edumeelne geide ja lesbide abiellumisõiguse toetamisel. Kohus on veel 2010. aastal öelnud (asjas Schalk ja Kopf vs. Austria), et Euroopa inimõiguste konventsiooni vastuvõtmise ajal (1950) mõisteti abielu all naise ja mehe vahelist liitu.¹⁵⁰ Seni ei ole gei- ja lesbipaaridel õnnestunud tugineda konventsiooni artiklile 12, et nõuda õigust abielluda. Eelnimetatud Austria vastu esitatud asjas sedastas kohus aga, et „Euroopas on kujunemas konsensus, et samasoolise paare tuleb õiguslikult tunnustada“.¹⁵¹ Konsensust siiani veel ei ole. Samas on riikidel õigus otsustada, millal oma riigisisest õigust muuta nii, et tunnustatakse ka samasooliste inimeste kooselu.

¹⁴⁴ Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity. – https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cf40a (08.10.2021).

¹⁴⁵ Ka selle peatüki autor leiab, et Eestis kehtiv soolise identiteedi riikliku tunnustamise süsteem rikub transsooliste inimeste õigusi, patoloogiseerib transidentiteeti ning on häbiväärne relikvt Eesti õigussüsteemis.

¹⁴⁶ Grossthal, K., Laanpere, L., Meiorg, M. Compliance Report on the implementation of Committee of Ministers' Recommendation CM/Rec(2010)5 on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity in ESTONIA. 2018. – <https://www.ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/estonia.pdf>.

¹⁴⁷ 2021. aasta oktoobri seisuga on geide ja lesbide abiellumisõigus kehtestatud 30 riigis seitsmel kontinendil. Freedom to Marry jälgib samast soost partnerite õigust abielluda üle maailma. – <http://www.freedomtomarry.org/pages/the-freedom-to-marry-internationally> (08.10.2021).

¹⁴⁸ Komisjoni pressiteade. – https://www.oas.org/en/iachr/media_center/PReleases/2018/181.asp (08.10.2021).

¹⁴⁹ Kohtu pressiteenistus koostab perioodilisi ülevaateid lahenditest, mis puudutavad LGBTQI-inimeste õigusi. Viimane ülevaade veebis. – https://www.echr.coe.int/documents/fs_sexual_orientation_eng.pdf (24.10.2021).

¹⁵⁰ EIK, 30141/04, Schalk ja Kopf vs. Austria, 24.06.2010, p 55.

¹⁵¹ Otsuse p-d 55–58.

Oliari kaasuses¹⁵² täheldas kohus, et konventsiooni osalisriikide seas on kasvanud nende riikide hulk, kes tunnustavad samasooliste paaride abielu. Kohus märkis, et Euroopa Nõukogu 47 liikmesriigist tunnustab samast soost partnerite paare õiguslikult 24 riiki. Kuna Itaalia ei pakkunud püsisuhtes olevatele gei- ja lesbipaaridele piisavat ja usaldusväärset õiguslikku kaitset, leidis Euroopa Inimõiguste Kohus, et rikutud on artiklit 8 (era- ja pereelu kaitse). Hiljutises kohtuasjas Venemaa vastu tegi kohus sarnase otsuse. Kohus sedastas, et Venemaal on kohustus tagada, et samasooliste paaride era- ja pereelu oleks seadusega kaitstud. Gei- ja lesbipaaride kooselu registreerimise viisi üle võib aga riik endiselt ise otsustada.¹⁵³

Asjas Goodwin vs. Ühendkuningriik¹⁵⁴, milles transnaine avaldas soovi abielluda oma meessoost partneriga, tegi Euroopa Inimõiguste Kohus otsuse, mis muutis kohtu varasemat konservatiivset seisukohta transsooliste inimeste abiellumise asjus.¹⁵⁵ Kohtu hinnangul tuleb artiklit 8 tõlgendada nõnda, et riigil pole lubatud takistada transsoolisel inimesel¹⁵⁶ abielluda inimesega, kelle sooline identiteet ühtib inimese sünnil määratud sooga. Kohus sedastas: „On kunstlik väita, et operatsiooni läbi teinud transsooliste inimeste õigust abielluda ei ole neilt ära võetud, kui seadus näeb ette, et neil on võimalik abielluda vaid selle soo esindajaga, kes oli tema suhtes vastassoost enne passisoo vahetamist.“¹⁵⁷ Mis puudutab riikide kaalutusõigust, siis kohus ütles, et riigid otsustavad transsooliste inimeste soo õigusliku tunnustamise (*legal gender recognition*) tingimused ja selle, mis hetkest loeb riik, et inimene on läbi teinud soolise ülemineku.¹⁵⁸

Eesti lesbide ja geide õigust pereelule mõjutas olulisel määral kooseluseaduse¹⁵⁹ vastuvõtmine 9. oktoobril 2014. aastal. Kooseluseadus võimaldab kahel täisealisel inimesel oma kooselu registreerida, kusjuures see õigus on nii kahel samast soost kui ka eri soost inimesel. Lesbi- ja geipaaridele on see seni ainus võimalus oma kooselu registreerida. Kooseluseadus lubab ka peresisest lapsendamist, mis annab võimaluse peredele, kus kasvab laps, kellel on vaid üks vanemlike õigustega lapsevanem, teisel registreeritud elukaaslasel lapsendada.¹⁶⁰ Aastaid on arutletud kooseluseaduse rakendussätete vastuvõtmise üle. Paigalseis on tingitud eelkõige poliitilise tahte puudumisest, sest valitsuskoalitsioonides ei ole olnud selles küsimuses üksmeelt. Sellest hoolimata on üksikute kohtuasjadega saavutatud edusamme.¹⁶¹

2019. aastal tunnistas Tallinna Halduskohus põhiseadusega vastuolus olevaks sotsiaalmaksuseaduse sätte, mis annab õiguse kohelda kooselulepingu sõlminud lapsevanemaid teisiti kui abielus olevaid lapsevanemaid.¹⁶² Kodusel ja alla kaheksa-aastast last kasvataval ülalpeetaval abikaasal on seaduse kohaselt õigus riigipoolsele ravikindlustusele, kuid samas on riik keeldunud andmast samal alusel ravikindlustust

¹⁵² EIK, 18766/11 ja 36030/11, Oliari jt vs. Itaalia, 21.10.2015.

¹⁵³ EIK, 40792/10, 30538/14 ja 43439/14, Fedotova ja teised vs. Venemaa, 13.07.2021.

¹⁵⁴ EIK, 28957/95, Goodwin vs. Ühendkuningriik, 11.07.2002.

¹⁵⁵ Van Dijk, P. *et al.* (toim). *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, 4. vlj. Antwerpen: Intersentia 2006.

¹⁵⁶ Kohus kasutas toona praeguseks aegunud mõistet *transseksuaal*.

¹⁵⁷ Otsuse punkt 101.

¹⁵⁸ Otsuse punkt 103.

¹⁵⁹ Kooseluseadus. – RT I, 16.10.2014, 1.

¹⁶⁰ Talalaev, H. LGBT inimeste olukord. – Inimõigused Eestis 2014–2015. Inimõiguste Keskus 2015. – <https://humanrights.ee/teemad/inimoigused-estis/inimoiguste-aruanne/inimoigused-estis-2014-2015/lgbt-inimeste-olukord/>.

¹⁶¹ Kala, A. LGBT+ inimeste olukord. – Inimõigused Eestis 2020. 2019. –

<https://humanrights.ee/materjalid/inimoigused-estis-2020/lgbt-inimeste-olukord/> (11.08.2021).

¹⁶² Kala.

kooselulepingu sõlminud lesbist lapsevanemale. Põhjenduseks toodi kooseluseaduse rakendussätete puudumine.

Alates kooseluseaduse jõustumisest on olnud probleeme sellega, et Eesti kodaniku samast soost elukaaslane pole saanud pere juurde elama asuda, sest talle pole antud Eestis elamiseks elamisluba.¹⁶³ Välismaalaste seadus lubas taotleda Eestis resideeruva abikaasa juurde elama asumiseks elamisluba, kuid ei andnud seda õigust samast soost kooselupartnerile või abikaasale. Riigikohus tunnistas 2019. aastal välismaalaste seaduse põhiseadusega vastuolus olevaks ja kehtetuks osas, milles see välistab tähtajalise elamisloa andmise välismaalasele, kes soovib asuda elama samast soost registreeritud elukaaslase juurde, kes on Eesti Vabariigi kodanik.¹⁶⁴

Riigikohtu selle lahendiga probleem ei kadunud, sest 2021. aastal pidi kohus taas arutama sarnast asja. Sel korral oli kaebaja sõlminud samast soost inimesega Taanis abielu ning Eestis kooselulepingu, kuid tähtajalist elamisluba Eestis elamisloa alusel elava abikaasa juurde elama asumiseks talle ei antud, kuna Politsei- ja Piirivalveamet ei pidanud Taanis sõlmitud abielu Eestis kehtivaks, sest Eesti õiguse järgi ei saa samast soost inimesed abielu sõlmida.¹⁶⁵ Kohus leidis, et välismaalaste seadus on põhiseadusega vastuolus, sest piirab ebaproportsionaalselt perekonnapõhiõigust ja võrdsuspõhiõigust, kui ei võimalda anda välismaalasele elamisluba, et ta saaks asuda Eestis elamisloa alusel elava samast soost registreeritud elukaaslase juurde.

10. Õigus soolise identiteedi tunnustamisele

Inimestele, kelle tunnetatud sooline identiteet ei lange kokku sündimisel määratud sooga, on nende soolise identiteedi riiklik tunnustamine (*gender recognition*) väga oluline. Soolise identiteedi õiguslik või riiklik tunnustamine tähendab, et riik on kehtestanud õiguslikud reeglid, mille alusel saab inimene taotleda passi, ID-kaarti, pangakaarte jm igapäevaselt kasutatavaid dokumente, millel on inimese soo tähis ja nimi, mis on kooskõlas tema tunnetatud soolise identiteediga.

Euroopa Inimõiguste Kohus on nüüdseks jõudnud seisukohale, et inimese sooline identiteet kuulub eraelu kaitse põhikomponentide hulka ning õigus end sooliselt määratleda on enesemääramisõiguse eeldus.¹⁶⁶ Van Kück vs. Saksamaa asjas leidis kohus, et kuivõrd konventsiooni ülesanne on kaitsta inimväärikust ja inimeste vabadust, peab kaitsma transsooliste inimeste õigust isiklikuks arenguks ja õigust nii kehalisele kui ka vaimsele turvalisusele.¹⁶⁷ Kohus on pärast Rees vs. Ühendkuningriik kaasuses otsuse tegemist (1986) sisustanud konventsioonis sätestatud õigusi ka transinimeste suhtes¹⁶⁸ Teisisõnu, paljudes Euroopa riikides veel praegugi kehtivad seadused ja tavad, millele toetudes koheldakse transinimesi kui teise kategooria õigussubjekte, on tänu kohtupraktikale löögi all sattunud.

Revolutsiooniline oli Euroopa Inimõiguste Kohtu 2017. aasta otsus kolme prantslase liidetud kohtuasjas.¹⁶⁹ Kolm avaldajat olid püüdnud peaaegu kümme aastat saada Prantsuse riigilt

¹⁶³ Kala.

¹⁶⁴ RKÜK, 5-18-5, 21.06.2019.

¹⁶⁵ RKÜK, 5-21-4/13, 28.09.2021.

¹⁶⁶ Van Dijk, P. *et al.* Theory and practice of the European Convention on Human Rights, 5. vlj. Cambridge, Antwerp, Portland: Intersentia 2018.

¹⁶⁷ EIK, 35968/97, Van Kück vs. Saksamaa, 12.06.2003, p 69.

¹⁶⁸ Kohtu koostatud ülevaade soolist identiteeti puudutavatest kaasustest. –

https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf.

¹⁶⁹ EIK, 79885/12, 52471/13 ja 52596/13, A. P., Garçon ja Nicot vs. Prantsusmaa, 06.04.2017.

õiguslikku tunnustust oma soolisele identiteedile. Kohus leidis, et riigi esitatud nõue tõendada, et inimesed on läbi teinud „steriliseeriva operatsiooni või meditsiinilise protseduuri, mille väga tõenäoline tagajärg on viljatus, on vastuolus riigi positiivse kohustusega austada [...] eraelu”.¹⁷⁰ Seega ei tohi riigid nõuda inimeselt, kes taotleb oma soolise identiteedi tunnustamist, meditsiinilise protseduuri või ravi, sealhulgas hormoonravi läbitemmist, mille tagajärg on tõenäoliselt viljatus.

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika ei ole veel andnud igakülgset standardit selle kohta, milline peaks olema soolise identiteedi õiguslik tunnustamine. Selle annab aga Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee soovitus CM/Rec(2010)5, mille punkti 21 järgi tuleb inimese soolist üleminekut igakülgset õiguslikult tunnustada, eelkõige tuleb võimaldada kiire, läbipaistva ja ligipääsetava menetluse abil inimese nime ja sootähise muutmine dokumentides. Vajaduse korral tuleb riikidel tagada tunnustamine ka valitsusväliste asutuste poolt, kelle ülesanne on väljastada olulisi dokumente, nagu haridusasutuste diplomid ja tööalased tunnistused.

Transinimeste organisatsioonid on täpsustanud, kuidas mõista soolise identiteedi tunnustamise korra kiiruse, läbipaistvuse ja ligipääsetavuse nõuet.¹⁷¹ Nende juhtnööride järgi peab tunnustamiskorra keskne põhimõte olema inimese sooline enesemääramisõigus. See tähendab, et vaid inimene ise määrab enda soolise identiteedi, kedagi ei peaks allutama meditsiinilisele või muule ekspertiisile ega nõudma kolmandalt isikult tõendust tema soolise identiteedi kohta. Ometi on neid põhimõtteid arvestades ka Euroopa Liidu riikides veel pikk tee minna, et tagada transinimestele nende inimväärikust ja õigusi austav soolise identiteedi tunnustamine.¹⁷²

Kokkuvõte

Naiste õigused kui inimõigused on viimase 30 aasta jooksul rahvusvahelises õiguses murdunud välja marginaalsest positsioonist. Soolise võrdsuse põhimõte on lõimitud rahvusvaheliste inimõiguste organisatsioonide töösse ja naiste õiguste austamist jälgivad mitmed inimõiguslepete järelevalveorganid. Siiski ei ole ükski riik jõudnud sugude võrdsuse mõttes ideaalolukorda.

2020. aasta kevadel alanud Covid-19 pandeemia sundis vähikäiku tegema ka soolise võrdsuse. Ühtlasi näitas pandeemia negatiivne mõju soolisele võrdsusele seda, et naiste ühiskondlik positsioon ei parane, kui tagatud pole nn teise põlvkonna ehk sotsiaalsed ja majanduslikud õigused.

LGBTQI-inimeste jaoks on viimased kümme aastat olnud murrangulised. Seksuaalse või soolise identiteedi ja sootunnuste tõttu diskrimineerimise keelustamise ja homo- või transvaenuliku motiiviga kuritegude kriminaliseerimise kõrval on paljudes riikides hakatud tunnustama lesbi- ja geipaare ja nende õigust pereelule. Üha enam on hakatud valgust heitma inimõiguste kauaaegsele pimenurgale – transinimeste õiguste rikkumistele. Ometi ei ole

¹⁷⁰ EIK, 79885/12, 52471/13 ja 52596/13, A. P., Garçon ja Nicot vs. Prantsusmaa, p 135.

¹⁷¹ Köhler, R., Ehrst, J. Legal Gender Recognition in Europe. Toolkit. 2nd revised version. Transgender Europe 2016. – <https://tgeu.org/wp-content/uploads/2017/02/Toolkit16LR.pdf>.

¹⁷² European Commission. Directorate-General for Justice and Consumers. ICF. Legal Gender Recognition in the EU: The Journeys of Trans People towards Full Equality. LU: Publications Office 2020. – <https://data.europa.eu/doi/10.2838/50202>.

LGBTQI-inimestel veel teistega võrdseid inimõiguste tagatise, mis tähendab, et LGBTQI õigustele uudismaa võitmine peab jätkuma.